

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 29, İstanbul 2022, 716-752

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE GÖKKUŞAĞI ALGISI

Murat Ali KARAVELİOĞLU

Prof. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (makaravelioglu@gmail.com)
ORCID: 0000-0002-6230-8639/ Prof. Dr., Iğdır University Faculty of Arts and Sciences Department of Turkish Language and Literature

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 24.08.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 11.09.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2022

Yayın Sezonu: Güz

Atıf/Citation

Karaveliöğlu, Murat Ali (2022), "Klasik Türk Şiirinde Gökkuşığı Algısı", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 29, 716-752.

Karaveliöğlu, Murat Ali (2022), "Rainbow Perception In The Classical Turkish Poetry", Journal of Ottoman Literature Studies, 29, 716-752.

*Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.*

Klasik Türk Şiirinde Gökkuşığı Algısı

Özet

Klasik Türk edebiyatının beslendiği kaynaklar sıralanırken “mitoloji” de anılır. Çünkü mitoloji bütün bir insanlık tarihini kuşatır ve sürekliliği bulunan bir kavramdır. Mitoloji içinde var olan kültürler ise sanat ve edebiyata, hatta bilimsel faaliyetlere tesir eder. Çeşitli törensel ritüellerin yanı sıra asıl sözlü anlatımlarla aktarılan mitik değerlerin tabiatıyla en çok edebiyat alanında müessir olduğu söylenebilir. İnsanlığın iptidai çağlarının, yaşanılan dünyanın keşfi bakımından günümüzden daha fazla merak uyandırdığını söylemek yanlış olmaz. Kozmoloji ise hem insanın erişemediği hem de göz alıcı cazibesıyla ilgi ve merakı daha fazla uyandırmış olmalıdır. Gök cisimlerinin yanı sıra gök olayları da insanı türlü yönlerden etkiler. Bunlardan biri olan gökkuşığı hem şekli hem nadiren görülmesi hem de rengârenk olmasıyla hakkında türlü çağrışımlar yaratan bir unsur olagelmıştır. Yaşadığı dünyaya yabancı olmak bir yana bütünüyle içinde olan divan şairi, gökkuşuğunu -bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla- elli üç ayrı benzetmeyle ele almış, onu çok zengin ve renkli hayallerle algılamıştır. Bu makalede, şairlerin gökkuşuğu metaforunu, mitolojik arka planını iyi bilerek, sanatsal ve estetik bir zevk içinde algılayışları, zengin örnekler eşliğinde ele alınıp değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gökkuşuğu, klasik Türk şiiri, mitoloji, metafor, kozmoloji.

Rainbow Perception In The Classical Turkish Poetry

Abstract

One of the main sources of the classical Turkish poetry is mythology, because it encircled the history of humanity and is a concept that have continuity. Also, cults in mythology reflects art, literature and scientific activities. Besides some ceremonial rituals, mythic values that express orally are very influential on literature. It can be said that the first eras of the humanity make a sensation more than current days. Cosmology also makes a great sensation on humans. Cosmology makes a great sensation on people because it is out of reach and it has a glamorous attraction. Besides the celestial bodies, sky events also affect the humans. One of these events is rainbow which is special because of its shape, its seldom and its colours. Classical Turkish poets handled rainbow in fifty-three different forms and perceived it very rich and colourful imaginations. The perception of rainbow metaphor of the poets is going to be evaluated with rich examples in this paper.

Keywords: Rainbow, classical Turkish poetry, mythology, metaphor, cosmology.

Giriş

Klasik Türk şiirinde gökkuşağının nasıl algılandığına dair tespit ve değerlendirmelere geçmeden önce nasıl tanımlandığı ve adlandırıldığından, ne olduğuna dair eski çağlardan bu yana çalışmış, görüş ve tahminde bulunmuş, en doğru bilimsel verilere ulaşmış bazı bilim adamlarından, gökkuşağının mitolojik arka planından kısaca söz etmek gerekir. Ardından Türk mitolojisindeki yerine ve gökkuşağı ile ilgili bazı inanışlara bir nebze temas etmek yerinde olacaktır.

a. Gökkuşağına Dair Bazı Tanım ve Adlandırmalar

Bilimsel açıklama ve anlamlarının dışında kültür, sanat ve edebiyatta çok sayıda benzetmeyle karşımıza çıkan gökkuşağı, gerek yay biçimindeki görüntüsü, gerek rengârenk oluşu sebebiyle gökyüzünde bir renk cümbüşü hâlinde tezahürü, gerekse yağmurla olan ilişkisi bakımından eski çağlardan itibaren insanoğlunun dikkatini ve ilgisini çekmiştir. Bilhassa bahar mevsiminin bereketli yağmurlarının ardından havanın açmasıyla birlikte bazen güneş ışınlarının yağmur damlaları üzerinde yansması ve kırılmasıyla meydana gelen bir gök olayıdır ve her zaman görünmemesi bile dikkati çekmesine vesile olmuştur.¹ Böylelikle bütün bir kültür tarihinde gökkuşağının hatırı sayılır bir yer tuttuğu görülmektedir.

¹ Hatırlatıcı bir bilgi olması için gökkuşağı tanımlarından bazısını kaydetmekle iktifa ediyoruz: "...Alâyim-i Semâviyye galatı eleğim sağma tabir olunan daire-i havâiyyeye denir ki evkât-ı rabtda hâdis olur; zikr olunan 'kuzah'tan me'hûzdur. Vech-i mezkûr üzere tarâyık-ı mütelevvineyi müstemil olduğu için yahud irtifâ sebebiyle tesmiye olunmuştur. Ve inde'l-ba'z kuzah, sehâb üzere müekkel olan feriştenin ismidir, alâ-kavlin mülûk-i Acemden birinin ismidir, kavs bunlardan birine muzâf olmuştur." (Mütercim Âsım Efendi, *El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, 2, 1208). "Havadaki yağmur katarâtı arasından geçen şu'â'-ı âftâbın bi't-tahallül mürekkep bulunduğu yedi renkten her birinin ayrı ayrı nisf veya kavs-i dâ'ire şeklinde görünmesinden ibaret alâmet-i semâviyye, tiraje." (Muallim Nâcî, *Lûgat-i Nâcî* (haz. Ahmet Kartal), 320). "Düşmekte olan yağmur damlacıklarında güneş ışınlarının kırılıp yansmasıyla gökyüzünde oluşan yedi renkli, kemer biçimindeki görüntü, alkım, ebekuşağı, ebemkuşağı, eleğimsağma, hacıarkuşağı, meryemanakuşağı, alaimisema." (*Türkçe Sözlük*, 773). "Elegimsağma, [elegimsağmal, elegimsağmalı, elegimsağma, enegimsağmal, enegümsağmalı, inegimsağma, inegimsağmal, inegimsağmal] Alâim-i sema, gökkuşağı. (*Yeni Tarama Sözlüğü*, -düzenleyen: Cem Dilçin-, 82). "Yağmurlu günlerde bazen semada kavis şeklinde görülen rengârenk alamet ki ziya-yı şemsin menşur şeklindeki katarât-ı bârândan hîn-i mürurunda bi't-tehallül elvan-ı muhtelifeye ayrılmasından mütehasıldır, kavs-i kuzeh, eleğimsağma." (Ali Seydi (1909-1912), *Resimli Kamus-ı Osmanî*). "Kavsu Kuzah (gökkuşağı) konusuna gelince, o ancak, bir ışık kaynağından gelen ışının, dâiresel şeffaf parçacıklarda yansımından meydana gelir. Renklerinin farklı oluşu ise ışık kaynağından gelen ışının ve çeşitli bulutların renginin farklı olmasından ötürüdür." (Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö.1265?) *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eserinden. Ramazan Şahan, "İzmitli Karaveys el-Kocevî'nin Kavsu Kuzah Adlı Risâlesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlili", 339). "Bulutları yöneten Kuzah adlı meleğin sardığına inanılan gökkuşağı... Bu yüzden Araplarca Kavsi kuzah (Kuzah'ın kuşağı) adıyla anılmıştır. Eski Arap inançlarında iki Kuzah vardır. İkincisi fırtına tanrısıdır, Şaytan adıyla de anılır. Dolu tanelerinden olan oklarını atar, yayını bulutlara asarmış. Âlaimi semâ (Göksel belirtiler) deyiminin Müslümanlarca melek, İslâm öncesi inançlarında tanrı sayılan bu iki Kuzah'tan geldiği ileri sürülmektedir." (Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, 28). "Kavs-i Kuzah, alâim-i cevviyeden olup küre-i şemse mukabil duran yağmurlu bulutlarda nümayan olur. Nadiren bir, ekseriya müteferrik iki kavs-pare suretinde görülmektedir. Hariçteki dâhildekine nispetle daha donuk ve dumanlı olup kavs-i dâhilinin aks-i tertibi ile mülevvendir; yani kavs-i dâhilinin aks-i tertibi kırmızı rengi yukarıda, benefşe aşağıda olduğu halde kavs-i hariçte bu hal makûstur. Ender olarak üç kavs dahi görüldüğü varır; hâlbuki bu hadise-i semaviyeyi teşkil eyleyen kavisler esasen yedi ve daha ziyade olduğu halde ikiden ve bahusus üçten maadasının ziyaları pek zayıf bulunduğundan rüyet olunamamaktadır. Şu garip hadisenin neden ileri geldiği anlaşılacak için şuaat-ı şemsienin yağmur damlaları içinde tahallül ederek nasıl inikâs eylediğini bilmek kâfidir." (İsmail Safa, "Kavs-i Kuzah", 369). Bu tariflere ilave olarak İslam dünyasında bilhassa İhvan-ı Safa hareketinin gökkuşağı tasavvuru hakkında şu bilgileri aktarmak yerinde olacaktır: "Olayın, güneş ışınlarının atmosferde kesif halde bulunan su zerrecelerini aydınlatarak yansımından meydana geldiğini ileri süren İhvan-ı Safa, kuşağın dıştan içe doğru taşıdığı kırmızı, sarı, mavi ve yeşil renklerle dört tabiat, dört ahlâk ve hatta dört mevsim arasında sembolik tekabülîyetler kurar; ayrıca bu renklerin az veya çok oluşunun halk arasında belli kehanetlerle yorumlandığını ve esasen gökkuşağının firaset ilmiyle de yakından ilgisinin bulunduğunu belirtir." (Hüseyn Gazi Topdemir, "Gökkuşağı", 14, 122).

Bir kültürel bellek metaforu olarak gökkuşağına verilen isimleri inceleyen bir makalede gökkuşağına şu adların verildiği anlaşılmaktadır: Cennet işareti, dedekuşağı, eleğimsağma (eleğimsema, elemsame, elemzahman, elirzaman, emirsema, eneğimsağma), ebemkuşağı (ebekuşa, ebekuşağı, ebemguşa, ebemguşağı), ebemin gümüş kuşağı, ebemin yeşil kuşağı, ebemseccadesi, ebizemzem (ebezemzem), emir (emirbenim, emirdastarı), Fatma Kadın kuşağı. gurşah, havana, inamsama, ipek kuşağı, iro, kazan kulpu, kızılıdrik, kuslukedeh, peygamberkuşağı, tanrıköprüsü (tanrıkuşağı), yağmur kuşağı, yeşilkuşak, yilansalıncağı (Kalafat 2018: 1147-48). Konuyla ilgili yapılan yayımlar incelendiğinde adlandırmaların bunlarla sınırlı olmadığı anlaşılıyor. Bilhassa Türk boylarında gökkuşağı adlandırmalarındaki zenginlik dikkati çeker. Gökkuşağına Hakaslarda tigr huri, kügürt çolı (gök gürültüsünün yolu), Kırgızlarda asmandağı jaa (gökyüzündeki yay), Başkurlarda yeyğor, Karaçay-Balkanlarda can kılıç, Karakalpaklarda Hezret Eliyidin kılışı (Hazret-i Ali'nin kılıcı), Özbeklerde uk-yoy (ok-yay), Kumuklarda enem jaya (Karı Nine'nin yayı), Tatar dilinde ise Karı Nine'nin ok yayı ve benzeri isimler verilmiştir. Bu adlar Dağıstan Terekemelerindeki Karı Nine'nin ok yayı gibi ifadelerle benzerlik göstermektedir (Beydili 2005: 218).

Azerbaycan Türklerinde gövsi gezeh, Karı Nine'nin örmeni, Fatma Karı'nın örmeni, Fatma Nine'nin kuşağı (Beydili 2005: 217) gibi adlarla anılan gökkuşağına yağmur kuşağı, Meryem Ana kuşağı, hacılar kuşağı, al kuşak, yeşil kuşak, alyeşil kuşak şeklinde bazısında renk çağrışımlarının öne çıktığı isimler de verilmiştir. Uygur Türkçesinde Hasan Hüseyin (hesen-hüsen) gibi orijinal adlar da verilmiştir (Li 2014: 657 vd). Ayrıca gökkuşağı, yedi renk iplikle dokunmuş bir kilim olarak düşünülür.

Anadolu Varsaklarının inanç ve âdetlerine dair yapılan bir çalışmada “gökkuşağı, Çukurova bölgesindeki Varsaklar arasında farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Buna çoğu yerde “nur” dendiği gibi, yeşil Kâbe, alyeşil çökmesi, yeşillik çökmesi ve kırmızı-yeşil şeklinde isimler de kullanılmaktadır. Gökkuşağı olduğu zaman “nur düştü” derler” (Gökbel 1998: 126). Adlandırmaların geneline bakıldığında dinî-mitolojik boyutla renk çağrışımlarının öne çıktığı kolayca görülür. Birinci grupta Meryem Ana, Umay Ana, Fatma Nine dini-mitolojik imlerin uzantısına müşahede olunurken ikinci grup isimlendirmelerde yeşil rengin bereket, kırmızı rengin ise ateş ve hareketlilikle olan ilgisi fark edilir. Beyitlerin ele alındığı safhada yeri geldikçe benzetmelere dayalı daha başka isimlerin kullanıldığı görülecektir. Bu kadar zengin isimlendirmeye muhatap olan gökkuşağının klasik Türk şiirinde de aynı zenginlikte bir hayal dünyasıyla karşılandığını, çeşitli benzetmelere konu olmak suretiyle gökkuşağı etrafında muazzam bir kültürel bellek ve estetik değerler manzumesi teşekkül ettiğini, yapılan tarama ve tasnif göstermiştir.

b. Gökkuşağı Üzerine Çalışan Bilim İnsanları

Işığın, bir bilim olarak optiğin ve dolayısıyla bir yönüyle gökkuşağının ne olduğunu, nasıl ortaya çıktığını inceleyen bilim insanlarının başında eski Yunan bilginleri gelmektedir. Özellikle doğa felsefesiyle ilgilenen insanlar ışığın hareket, yansıma, kırılma gibi hususiyetlerini incelemişler, gökkuşağının meydana gelişine ilgili -bazısı birbirinin tekrarından ibaret- görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu kişilerin başında Empedokles (M.Ö. 494-434), Aristo (M.Ö. 384-322), Demokritos (M.Ö. 460 ?-370 ?), Epikuros (M.Ö. 341-270), İskenderiyeli Heron (ö. 70), Batlamyus (ö. 168?) gibi filozoflar ve doğa bilimcileri gelir. El-Kindî (ö. 866?), Kustâ bin Lûkâ (ö. 912/13), Fârâbî (ö. 950/951), İbn Sînâ (ö. 1037)², İbnü'l-Heysem (ö. 1039), İbn Rüşd (ö. 1198), Nâsirüddîn-i Tûsî (ö. 1275), el-Karâfî (ö. 1283), Kutbuddîn-i Şîrâzî (ö. 1311), Kemâleddîn el-Fârîsî (ö. 1320), Mîrîm Çelebi

² Geniş bilgi için bkz. Sayılı, “İbn Sînâ'da Işık, Görme ve Gökkuşağı”, 255-302.

(ö. 1525)³ gibi Doğulu bilim insanları konuya ya doğrudan yahut dolaylı olarak değinmişlerdir. Bunlar içinde Kemâleddin el-Fârîsî, gökkuşağı hakkında modern bilimin ortaya koyduğu bilgileri günümüzden tam yedi yüz yıl önce yazmış ve büyük bir başarı göstermiştir.⁴ Aynı devirde Theodoric (ö. 1311) de konuyla ilgili doğru sonuçlara ulaşmayı başarmıştır. Daha sonraları Descartes (ö. 1650), Newton (ö. 1727), Thomas Young (ö. 1829) gibi bilim insanları, gökkuşağının oluşum ve özelliklerini sistemli bir şekilde ortaya koymuşlardır. Öte yandan “Osmanlı ilm-i menazarında gökkuşağı konusu üzerinde özellikle durulduğu görülür. XV. yüzyıl ulemasından Nalbantzade Hüsameddin Tokadî, Hocazade Muslihiddin Efendi, Mollazade Rûmî ve Üveys Kocevî, birer risale kaleme alarak gökkuşağının oluşumunu ve özelliklerini incelemişlerdir” (Fazlıoğlu 2000: 131). Eski Yunan’dan bu yana genel olarak tabii bilimlere, doğa felsefesine yönelik çalışmalar daha dar kapsamda kozmolojiye de hasredilmiş, bu meyanda gökkuşağının oluşumu ve mahiyeti açıklanmaya çalışılmıştır. Bütün bunlar bir yana katoprikteki konuların, özellikle ışığın kırılması ve yansması hadiselerinin, şehzadeleri eğlendirmek ve onlarda merak duygusu uyandırmak için de incelendiği bilgisi (Râşid 2000: 129) gerçekten de çok ilginçtir. Bundan anlaşılması gereken herhalde bilimsel konuların eğlence aracı yapıldığı değildir. Tersine eğlenmenin bile bazen ilmî bir seviyede tutulduğu, genç padişah adaylarının eğlenirken bile yetişmelerinin hedeflendiği muhakkaktır. Türk ve Müslüman bilginlerin konu üzerinde geniş kapsamlı çalışmalar yaptıkları, yalnızca gökkuşağı hususunda değil, bütün bir gökbilimi hakkında malumat sahibi oldukları ve birbirini geliştiren çalışmalar yaptıkları, bu kısa bilgilerden anlaşılmaktadır.

c. Gökkuşağı Algısının Mitolojik Arka Planı

Gökkuşağı ile ilgili araştırmalarımız bizi tarih boyunca Doğu’da ve Batı’da onun hakkında yapılan bilimsel açıklamaların dışında mitolojik arka planı incelemeye götürdü. Gerçekten de gökkuşağı algısının, işin ilmî yönü bir tarafa mitoloji, hatta Şamanizm ile doğrudan ilgisi vardır ve bu hususa kısaca değinmenin, edebiyatımızdaki yansımalarının anlaşılması bakımından yararlı olacağı muhakkaktır.

Klasik Türk şiirinde gökkuşağının nasıl algılandığını, şairlerin gökkuşağını gözlemleyerek ne tür hayallere daldıklarını örneklerle göstermeden önce bu algı veya hayallerin hangi mitolojik arka planının var olduğu, hangi kültürel kodları içerdiği yahut nerelerden beslendiği gibi hususlara kısaca bile olsa değinmek gerekir. Çünkü pek çok tabii ve kozmolojik hadisede olduğu gibi gökkuşağı konusunda da dinî yaklaşımları aşan ve “bâtıl düşünceler” olarak imlenen birtakım anlayışlar, hadiseleri izah ve yorumlar söz konusudur.

Tarih boyunca insanoglu tabiattaki tüm varlıklarla iç içe olmuş, onları merak etmiş, mahiyetlerini anlamaya çalışmış, kendisine göre yorumlar yapmış ve çıkarımlar elde etmiştir. Gerek yeryüzündeki gerekse gökyüzündeki cisimler hakkında birtakım anlayışlara sahip olmuş, her birine çeşitli manalar yüklemiştir. İptidai toplumalarda bu anlayışlar birer kült halinde gelişme göstermiş ve bugün dünyanın farklı bölgelerinde birbirinin benzeri yahut zıttı pek çok gelenek, mitolojik arka planlarıyla yaşamaya devam etmiştir. Esasen bugün birer araştırma konusu olarak insanın merakını ve ilgisini çekmeyi sürdüren inanışlar, mitlerin uzantılarından başka bir şey değildir. Ne var ki “İslamiyet’in kabulünden sonra da devam eden bu kültler, İslami mefhumlarla uzlaştırılarak yaşatılmış, ‘Cenab-ı Hakk’ın kudretinin tecelli vasıtası’ olarak görülüp yorumlanmıştır” (Ocak 1983: 29). Bu sebeple, mitlerin ne olduğuna eğilirken meselenin dini boyutunu asla gözden uzak tutmamak gerekir. Hatta mitik uzantıların dini inançlara müdahale ve onları değişik yorumlar biçimine sokma becerisini de dikkate almak şarttır.

³ Geniş bilgi için bkz. Topdemir, “Mirim Çelebi’nin Gökkuşağı ve Halenin Oluşumu Adlı Optik Kitabının Türk Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, 1203-1210.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Topdemir, “Kemalüddin El Farisi’nin Gökkuşağı Açıklaması”, 477-492.

“Mit” sözcüğünün özünde geçmiş zaman, hatta “başlangıç” anlamı bulunur. Bu en uzak geçmiş yer yer hayal perdesi altında gizlidir, fakat bir o kadar da kuvvetli inanca dayanır. Toplumların ananeleriyle karışmış ve çoktan başkalaşmış bulunan mit formları aynı zamanda dinsel inanışların tesiriyle mukaddes bir değerler manzumesine dönüşmüştür. Bir yönüyle mutlak dinî öğelerden beslenirken diğer taraftan akli ve mantığı zorlayan içerikleriyle mitler din dışı pek çok anlayış ve uygulamayı içlerinde barındırırlar. İnsanlığın bilinmeyen zamanlarında ortaya çıkan daha doğrusu oluşmaya başlayan mitler, binlerce yılda bazı yapısal özelliklerini muhafaza etmekle beraber çeşitli varyantlara da sahip olarak günümüze kadar gelmiş bulunmaktadır. Dünyanın çeşitli coğrafyalarında, bilhassa ada toplumlarında yahut çağdaş dünyaya ulaşım ve erişim güçlüğü bulunan bölgelerin halklarında mitsel inanışların ve geleneklerin daha iyi korunmuş ve aktarılmış olduğu görülmektedir.

Mitoloji konusunda önemli çalışmalara imza atmış bulunan Rumen araştırmacı Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri* adıyla Türkçeye çevrilen kitabında miti şöyle tarif ediyor: “Mit kutsal bir öyküyü anlatır; en eski zamanda, ‘başlangıçtaki’ masallara özgü zamanda olup bitmiş bir olayı anlatır. Bir başka deyişle mit, doğaüstü varlıkların başarıları sayesinde, ister eksiksiz olarak bütün gerçeklik yani Kozmos olsun, isterse onun yalnızca bir parçası (sözgelimi bir ada, bir bitki türü, bir insan davranışı, bir kurum) olsun, bir gerçekliğin nasıl yaşama geçtiğini dile getirir. Demek ki mit, her zaman ‘yaratılış’ın öyküsüdür: Bir şeyin nasıl yaratıldığını, nasıl var olmaya başladığını anlatır. Mit ancak gerçekten olup bitmiş, tam anlamıyla ortaya çıkmış olan şeyden söz eder. Mitlerdeki kişiler doğaüstü varlıklardır. Özellikle ‘başlangıçtaki’ o eşsiz zamanda yaptıkları şeylerle tanınırlar. Demek ki mitler, onların yaratıcı etkinliğini ortaya koyar ve yaptıklarının kutsallığını (ya da yalnızca ‘doğaüstü’ olma özelliğini) gözler önüne serer. Sonuç olarak, mitler, kutsal ya da doğaüstü olan şeyin, dünyaya çeşitli, kimi zaman da heyecan verici akınlarını betimlerler” (Eliade 2018: 17). Bu tariftten anlaşılmaktadır ki mitlerde kutsallık, gerçeklik, sürengenlik, yaratılış öyküsü, doğaüstü varlıklar ve bunların eylemleri ile yer yer masalsi öğeler bulunur.

Mitolojide başat rol oynayan unsur “yaratılış” yahut “dünyanın başlangıcı” öyküsüdür. Ancak mitlerin yalnızca bunu ele aldıklarını söylemek yanlış olur. Çünkü mitler, bu en eski zamandan hareketle binlerce belki de milyonlarca yıl boyunca meydana gelen hadiseleri de açıklayıcı niteliğe sahiptirler. Toplumdan topluma bazen benzeşen bazen değişen formlarla; söz, müzik, dans ve her türlü törensel ritüelle nesiller arasında aktarılan mitik değerler, ait oldukları cemiyetin millî, dinî ve kültürel kodlarında çok önemli yer tutarlar. Eliade bunu şöyle ifade eder: “...mitler yalnızca Dünya’nın, hayvanların, bitkilerin ve insanın kökenini anlatmakla kalmaz, ama aynı zamanda insanın bugün içinde bulunduğu duruma gelmesine kadar olup biten bütün önemli olayları da anlatır; bir başka deyişle onun ölümlü, cinsiyetli, toplum halinde örgütlenmiş, yaşaması için çalışması gereken ve belli kurallara göre çalışan bir varlık durumuna gelmesine kadar gerçekleşen önemli olayları anlatır” (Eliade 2018: 23). Bunu yaparken mitler, aslında bir tarih yazımı meydana getirmektedirler. Aşağı yukarı bütünüyle sözlü bir tarih geleneği denilebilecek nitelikteki mitoloji verileri, en büyük olayın (yaratılışın) yaşandığı zamana dayandığından, bu eşsiz zamanın dini boyutuyla harmanlanmış bulunduğu ve ideal olanı, katıksız bulunanı, kirlenmemiş ve bozulmamış bir çağı açıklamaya çalıştığından mukaddes sayılan birçok öğeyi bünyesinde barındırır. Bizim, nice inanış ve benzetmeleri, hayal ve estetik değerleri klasik Türk şiir metinleri üzerinden inceleyeceğimiz gökkuşığı, işte bu türden mitolojik temellere dayanan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Gökkuşığı algısının mitolojik boyutuyla ilgili son derece ilginç saptamalarda bulunan ve çok kıymetli bilgiler sunulan bir makale yakın zaman önce yayımlandı.⁵ Burada, başlıktan da anlaşılacağı üzere klasik Türk şiirindeki gökkuşığı algısının mitolojik çağrışımları üzerinde

⁵ Ayşe Yıldız, “Mitolojik Çağrışımları Işığında Klasik Türk Şiirindeki ‘Kavs-i Kuzah’a (Gökkuşığı) Dair”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 56, Harvard Üniversitesi Yayınları, 2021, 433-448.

durulmaktadır. Farsçada “nîrân”, “âyende” gibi adlarla anılan gökkuşağının Yahudilikte Nuh Tufanı ile alakası üzerinde durulur. Kitab-ı Mukaddes’in Tekvin bölümünde insanlar, varlıklar âlemi ve Tanrı arasında yapılan bir anlaşmanın işareti olarak kabul edilen gökkuşağı, Hıristiyanlar arasında Hz. İsa’nın tahtını kuşatmaktadır.

Ayrıca gökkuşağı, Sümerlere kadar dayanan çeşitli inanışların da içinde yer alır. Eski çağlarda “Kuzah’ın dolu tanelerinden oluşan oklar fırlattığına ve yayını astığı bulutlara hükmettiğine inanılmaktaydı. Bulut ve gökkuşağı ilgisi fiziksel bir yakınlık olmanın ötesinde, Hint mitolojisinin gökkuşağı ile ilişkilendirilen gökyüzü, yağmur, fırtına ve savaş tanrısı İndra’yı da düşündürür. İndra’nın isimlerinden biri de Meghavahana (bulutlara binen)’dir. Yunan fırtına tanrısı Zeus’la ilgili de gökkuşağı ve bulut ilişkisinin dile getirildiği bir inanış vardır. Yunan mitolojisine göre gökkuşağı, Zeus’un bulutlarla yazı yazmak suretiyle insanlara verdiği bir işarettir. Sümer mitolojisinde savaşçı ve çiftçi tanrı Ninurta’nın tacının simgesi olan gökkuşağı, at kafasının üzerinde yay çeker şekilde resmedilmiştir” (Yıldız 2021: 439). Bu bilgilerden, gökkuşağının, çok eski çağlardan beri insanların ilgisini çektiği açıkça görülür. Çeşitli gök hadiselerle ilgisinin yanısıra savaş, hükümdar tacı ve at ile de alakalı olduğu anlaşılır. Nitekim ele alacağımız şiir metinlerinde bu tasavvurların yer yer yaşatıldığı görülecektir.

d. Gökkuşağının Türk Mitolojisi, Şamanizm ve Gök Tanrı İnancındaki Yeri

Klasik Türk şairlerinin gökkuşağı algısını tespit etmek için bu kısa mitoloji malumatından sonra Türk mitolojisinin sunduğu verileri de dikkate almak lazımdır. Türklerin, Şamanizm ve onun ötesinde Gök Tanrı inancına dayanan son derece zengin ve konumuzu yakından ilgilendiren kültürel birikimleri vardır. Bilindiği gibi Gök Tanrı inancı, en eski Türk dinî inançlarından biridir ve asırlar boyunca bir kült şeklinde varlığını sürdürmüştür. Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra bu inancın ve etrafında teşekkül eden kültürlerin yeni dine uydurulduğu yahut etkisinin çeşitli düzeylerde devam ettiği görülmüştür. Bugün dahi Müslüman Türk milletinin inanç sisteminde bu kültürün tesiri görülür. “İslamiyet’e geçişi belli bir ölçüde kolaylaştırdığı eskiden beri ileri sürülen bu kültürün, İslami döneme mahsus bazı metinlerde de ortaya çıktığı müşahade olunmaktadır. Bu metinlerin tipik bir örneğini *Dede Korkut Kitabı* teşkil etmektedir. Bu eserdeki hikâyeler incelendiğinde, her ne kadar *Orhun Kitabelerindeki* hüviyetiyle olmasa da, Oğuz beylerinin dua ederken yüzlerini göğe kaldırmalarını anlatan pasajlara rastlamak zor değildir” (Ocak 1983: 32). Bu tesirlerin mahdut sayıda eserde karşımıza çıktığını söylemek yanlış olur. *Kutadgu Bilig*’den itibaren İslamî devir Türk edebiyatının bütün sahalarında aynı tesiri görmek kabildir. Nitekim klasik Türk şiir metinleri, bu bakımdan da sayısız örnekle doludur.

Bugün araştırmacıların mazmun, metafor, imge gibi kavramlarla -genelde bunlar arasındaki ayırımın farkına varmayarak- ifade ettikleri kodların geri planında, tarihsel süreç boyunca işlenip belirli bir anlam dünyasına sahip olmuş, ayrıca estetik bir hüviyet kazanmış inanışlar söz konusudur. Bütün bu inanışların temelinde ise insanın inanma ihtiyacı, yani inanç olgusu yatar. “İnanç, insanın yaradılış itibarıyla bir şeylere inanma gereksiniminden meydana gelen, nesilden nesile aktarılan, düşünme sistemi olarak tanımlanabilir. İnancın oluşumunda gözlem yapma ve davranışta süreklilik önemlidir. İnancın düşünce sistemi olarak devamı, bunun davranışa (ibadete) dönüşmesi ile mümkün olmaktadır. Bu aşamada devreye ‘hurafe’ adı verilen ve dine uygun olmayan daha çok pagan dönem uygulamalarını içeren düşünce ve davranış kalıpları girmektedir” (Elpe 2018: 110). Burada vurgulanan husus, inancın bir ihtiyaç olduğu ve muhakkak sürekliliği gerektirdiğidir. İşin hurafe yönü ise içinde bizim ele aldığımız konu da dâhil olmak üzere kültürel birikimi adeta besleyen bir memba gibidir.

Gök Tanrı inancında başat rolü oynayan kişi şaman (kam)dır. Doğumdan düğüne, cenaze defninden kurban adağının kesimine ve ruhlara sunumuna, hastaların sağaltılmasından büyü seanslarına kadar iptidai toplumlarda şamanın rolü büyüktür. Tanrı ile insanların arasındaki

vasıta da yine şamandır. Yağmurun yağması, ürünlerin bereketlenmesi, neslin üremesi, avın bol olması vb. o günün insanını doğrudan ilgilendiren ne varsa bunu sağlayan, daha doğrusu sağlanmasına sebep olan şamandır. Şaman, bazen gökyüzüne çıkar, bazen yer altındaki ölümler diyarında dolaşır. Hatta bu işleri yapan ayrı ayrı şamanlar vardır ve kimse diğerinin işine karışmaz. Nitekim bugün elimizde bulunan çizim ve resimlerde, fotoğraflarda şaman davulunda dünyanın taksimatına rastlanır.⁶ Aslında Şamanist ritüellerin vazgeçilmez aleti olan davul, bir deften ibarettir. Bir kasnağa gerilen hayvan derisinin bazen üzerinde, bazen kasnağın iç kısmında, bazen de her iki kısımda da gök cisimleri, dünya algısı, ruhlar âlemi, ölümler âlemi gibi tasvirlerle tesadüf edilir. Burada bir hususu vurgulamakta yarar var. Gaipden haberler verdiği inandırıcılığının ve büyüyle meşgul olmasının, şamanın halk nezdindeki itibarını artırdığı muhakkaktır; ancak asıl, anlatı kültürünün güçlü oluşu millî şuuru ve şaman kültürünü sürekli kılmışa benziyor.

Şamanların gökkuşağı ile ilgisi belirgindir. Abdülkadir İnan, bunu şöyle ifade eder: “(Şaman, Kam), deruni ve gerçek vecd halinde iken ruhunun göklere çıktığına ve yer altına inip cehennemleri gördüğüne inanır. Urenha’ların inançlarına göre kamların kudreti ilahidir, göklerden verilmiştir. Bu kudret şamanın başı üzerine bulut olarak gelir; ebekuşağı şekline girerek başını, vücudunu doldurur. Bunun içindir ki her şamanın davulunda “ebekuşağı”nın resmi bulunur” (İnan 2000: 79). Şaman davullarının üzerindeki tasvirler hemen daima dünyayı ikiye veya üçe bölünmüş şekilde gösterir. Bunlar üst dünya (göklere âlemi), orta dünya (yeryüzü) ve alt dünyadır (yer altı âlemi). Üst katmanı oluşturan kısımda gök cisimleri görülür ve bunlar arasında bazen gökkuşağı da göze çarpar. “Altay şamanlarının davullarının içinde ve dışında birtakım resimler bulunur. Bu resimler Anohin’e göre şöyle izah edilir: Daireyi ikiye ayıran düz ve kalın bir çizginin yukarısında, bir başın iki yanındaki iki daire güneş ve ay’ı temsil eder. Yay şeklindeki kalın çizgiler ebekuşağıdır, her davulda görülür” (İnan 2000: 96). Bu nedenle Hoppál, bazı araştırmacıların bu nedenle davulu ‘mitik dünya haritası’ ya da ‘kâinat sembolü’ olarak değerlendirdiklerini” ifade etmektedir (Hoppál 2021: 237). Türklerin Orta Asya’da bazı küçük kollarda bugün dahi yaşayan ve çeşitli doğa olaylarına atıfta bulunulan inanışları vardır ve bütün bunlar Gök Tanrı inancıyla ilişkilendirilir. “Orta Asya’da güneş, ay, yıldız gibi gök cisimleri; ayrıca yıldırım, gök gürültüsü, fırtına ve gökkuşağı gibi doğa olaylarına ilişkin inanışlar Gök Tanrı inancına bağlanır” (Özakın 2021: 99). Konuyla ilgili bir başka tespit de “Orta Asya’da güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, fırtına ve gökkuşağı ile ilgili inanışları Gök Tanrı inancı ile ilgilidir” (Turan 2011: 50) şeklindedir. Böyle arkaik inanışları, iptidai insanların yerler ve gökler âlemiyle fiziksel ve ruhsal temasının, bunun da ötesinde hem meraktan hem de ihtiyaçtan kaynaklanan yakın ilişkisinin yansımaları olarak görmek doğru olur.

Türk mitolojisi üzerine yaptığı derinlikli araştırmalarla tanınan Bahaeddin Ögel, gökkuşağının Şamanizmdeki yerini şöyle tespit etmektedir: “Dünyanın orta direği olan Demir-kazık’ın yanlarına karşılıklı olarak çizilmiş, altı yay görülüyordu. Yerle gök, bir çizgiyle ayrılmış ve çizginin üzerinde de ay, güneş ve yıldızlar görülüyordu” (Ögel 1995: II/228) Onun tespitlerine göre şamanlar gökyüzüne ebekuşağı yoluyla çıkarılmış. Bir ip üzerine asılmış mavi, beyaz, kırmızı ve sarı bezler şamana göğün yolunu gösterirmiş. Kimi araştırmacılara göre bu, gökkuşağından başka bir şey değildir. Bazı araştırmacılar ise mavi ve beyaz renkli bezleri gökyüzü, diğerlerini ise gökkuşağı olarak anlamlandırmışlardır. Şamanlardan bazıları gökkuşağını, “gök köprüsü” olarak düşünürler (Ögel 1995: II/228)⁷ Köprü metaforuna aşağıda değinilecektir.

⁶ Bu hususta çok sayıda görsel malzeme eşliğinde detaylı bilgi veren bir çalışma için bkz. Mihály Hoppál, *Avrasya’da Şamanlar*, (çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz), YKY, İstanbul 2021.

⁷ Konunun Türk mitolojisindeki yeriyle ilgili olarak B. Ögel ve A. İnan’ın dışında şu eserlere de müracaat edilebilir: Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002 ve İsmail Taş, *İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Kömen Yayınları, Konya 2002. Bu çalışmalardan ilkinde eski Çin ve Türk kültürlerinde

Eski çağlarda insanın tabiatla olan ilişkisi günlük yaşamının bir parçası hatta belki bütünüydü. Günümüzde ise iptidai toplumlarda bu ilişki bir dereceye kadar sürmektedir. Bugün Afrika'nın ilkel kabileleri arasında, Amerika kıtasının ücra kesimlerinde yaşayan halklarda, Sibiryaya ve Orta Asya steplerinde yerleşmiş Türk ve Moğol boylarında, Avustralya etrafındaki kimi adaların sakinlerinde tabiat ve bilhassa kozmoloji ve kozmogoni, hala günlük yaşamın merkezindedir. Bu meyanda Türk kültür tarihi, insanın gökyüzü ve gök cisimleriyle olan ilişkisini ortaya koyan sayısız örnekle doludur. "Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan güzergâh ve zaman dilimi içinde ortaya çıkan inanışlar süreklilik arz etmiştir. Halk göğe ve gök cisimlerine, gökyüzünde meydana gelerek yeryüzünü etkileyen tabiat olaylarına, Türk inanç sisteminde bir statü kazandırmıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı gökyüzü, güneş, ay ve bazı tabiat olayları ile ilgili inanışlar, yaptırımlar ve ritüeller oluşmuştur" (Turan 2011: 50). Gökkuşağıyla ilgili inanışların da bu çerçevede ele alınması gerektiği açıktır. Her ne kadar insan hayatına güneş, ay, bulutlar ve yağmur gibi tabii hadiseler kadar tesir etmese de gökkuşağı, görsel bir şölen olarak düşünüldüğünde bile kültürümüzde geniş bir yer tutmuştur.

e. Gökkuşağı İle İlgili Bazı İnanışlar

Gökkuşağının Türk kültür, sanat ve edebiyatına yansması çok zengin bir hayal dünyası eşliğinde tebellür ediyor. Bu yansıma hemen tamamıyla müspet yönde olmuştur. Örneğin bereket demek olan yağmurun ardından gökkuşağının görünmesi halk arasında uğurlu sayılır. Hatta "çocuk olsun yetişkin olsun gök kuşağını gördüğü zaman, etrafındakilere sevinç çılgınlıkları atarak haber verir ki, onların da gök kuşağının uğurundan faydalanmasına vesile olur" (Eşmeli 2014: 205). Gökkuşağının altından geçme arzusu Türk boylarının hemen hepsinde karşılaşılan bir dilek, bir hedeftir. Onun altından geçmeyi başaran kişi her muradına erer. Bolluk ve berekete kavuşur. Hatta müspet yahut menfi bir yaklaşımla cinsiyet değişimine uğrayacağına inanılır. Ömer Seyfettin'in Eleğimsağma adlı hikâyesi bu inanış üzerine kuruludur.⁸ Gökkuşağının altından geçmek elbette imkânsızdır. Yine de halk, bunu başarabileceğine inanır ve hikâyede anlatıldığı üzere bunun için çabalar. Onun altından geçenlerin günahlarından arınacağı inancı yaygındır (Gökbel 1998: 126). İnsanın kolay yoldan zengin olma arzusu kültürümüzde yer bulmuş görünüyor. Gökkuşağının altından geçenlerin servet sahibi olacağına dair inanış bunun bir göstergesidir. Nitekim "Trabzon ve civarında halk inancında, gökkuşağının altından geçen kişinin zengin olacağına dair düşünce vardır" (Elpe 2018: 116). Oysa gökkuşağının altından geçebilmenin imkânı olmadığına göre, bu inanıştan, çalışmadan kazanmanın ve zengin olmanın bir yolu olmadığı mesajını almak mümkündür. Bunların yanı sıra "Türk dünyası, Anadolu ve Adana'da yedi renkli gök kuşağının altından geçenlerin dileklerinin yerine geleceğine, evlilik çağı gelmiş kızların çabuk koca bulacaklarına, hastaların iyileşeceklerine, cinsiyetlerinin değişeceğine dair inanışların benzerliği de dikkat çekicidir" (Şenesen 2017: 82). Gökkuşağının yağmurla, gökyüzünde bulunmasıyla ve uzun şekliyle birlikte bir su hortumuna benzetildiği görülür. Önce yağmurun yağması, ardından gök ehlinin yerden göğe su çektikleri düşüncesi gerçekten de ilgi çekicidir. Böyle bir kurguya Altay Türkleri arasında rastlandığı biliniyor. "Altay Türkleri ile Türkçe konuşan Kuzey komşularına göre, "ebekuşağı, yerden göğe uzanan bir su hortumu idi. Göklerde yaşayanlar, bu hortumla suyu emip, yukarı çekiyorlardı" (Ögel 1995: 229). Su çekme metaforunun Şamanist bir anlayışı

gökyüzü ve gök cisimlerinin algılanışı ve mitolojik boyutuyla ilgili bilgiler veriliyor (s. 39 vd). İkincisinde ise eski Türklerin gök ve gök cisimleri hakkındaki telakkileri anlatılıyor (s. 152 vd).

⁸ Özakin, "Halk İnanışlarında Cinsiyet Değiştirme Motifi Bağlamında Ömer Seyfettin'in 'Eleğimsağma' Hikâyesi", 101: "Dünya genelinde gökkuşağına ilişkin mit ve inanışlar karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, bu kuşağın altından geçerek cinsiyet değiştirme motifinin Türk ve Slav halklarına özgü olduğu görülmektedir. Slav halkları arasında dönüşüm eylemini kaçınılması gereken bir talihsizlik olarak yorumlayan inanışlarla da karşılaşıldığı hâlde, Türklerde cinsiyet değiştirmeye kötücül bir anlam yüklenmemesi dikkat çekmektedir."

barındırdığı, göklerde bulunduğu inanılan ruhlar âlemiyle yakından ilgili olduğu ve su kültürünün yaşamın kaynağı olması bakımından sonsuzlukla ilişkilendirildiği açıktır.

Rengârenk olması, gökkuşağı hakkındaki düşünsel ve kurgusal yelpazeyi genişletmiştir. Her bir rengine ayrı manalar yüklenmesinin yanı sıra “yedi renkli kilim” tanımında görüldüğü gibi bütünüyle ele alındığı da vakidir. “Her parçası bir renkte olan kuşağın genel rengi yeşile yakınsa çok yağmur yağacağı, maviye yakınsa da havanın kötüleşeceği anlamına gelir” (Beydili 2005: 217). Kırmızının kargaşa ve anarşizme, sarının ise hastalıklara işaret ettiği de bilinmektedir. Gökkuşağının mitolojiyle ilgili çağrışımlar taşıdığı, halk muhayyilesinde eski Türk inanışlarından derin izler taşıdığı yukarıda belirtilmiş, bu sebeple mitoloji konusuna kısaca değinilmiştir. Türk mitolojisinde kült haline gelen bazı inanışların, bugün dahi çeşitli Türk boylarında cari olduğu bilinmektedir. “Gökkuşağı mezarlık üzerinde doğarsa o yılın bereketli olacağına inanılması, bolluk ve bereketle; gökkuşağının yeşil renginin cennet rengi, kırmızı renginin ise cehennem rengini temsil ettiğine inanılması tabiat ve ateş kültleriyle; gökkuşağı görüldüğü zaman yağmurun kesileceğine inanılması halk meteorolojisiyle; yağmurlu havada ortaya çıkan gökkuşağının bir ucunun denizde diğer ucunun dağların arkasında olduğuna inanılması dağ ve su kültürleriyle ilgilidir” (Şenesen 2017: 82).

İslam öncesi Türk inanç sisteminde Umay Ana önemli bir yer tutar. İslamiyet’in kabulüyle birlikte bunun yerini “Fatma Ana, Fatma Nine, Fatma Kadın vb.” almış görünüyor. Umay Ana’nın gökkuşağı ile olan ilgisine dair şu bilgi dikkat çekicidir: “Müslümanlığın kabulünden sonraki dönemlerde, ‘Fatma’ motifiyle aynı düşünülüp, uzun beyaz-kırmızımsı saçlı kadın gibi betimlenen, iyilik yapan ‘Umay Ana’, Sibiryaya Türkleri arasında yayılan bir inanişe göre ve ayrıca şamanların dualarında da görüldüğü gibi, küçük çocukları korumak için gökten yere bu kuşak aracılığıyla inerdi. Tuva şamanları hakkında yazılmış olan metinlerde şaman, yer evladı olan bir insanı kendisi için kurbanlık olarak götürmek isterse, yağmur yağdıktan sonra gökkuşağı ile yere inerdi” (Beydili 2005: 217). Bu bilgilerden anlaşılıyor ki gökkuşağı algısının Şamanizm ile yakın bir ilgisi bulunur. Şamanizm’de ruhlara kurban adamak çok önemli bir ritüeldir ve muhakkak şamanın liderliğinde icra edilecek bir törenle yerine getirilir. Yağmurdan sonra hemen güneş açtığında “tilkiler düğün yapıyorlar” denirmiş. Bahaeddin Ögel’in Harva’dan aktardığı bilgiye göre “Yakut Türklerinin bazı kesimlerinde ebekuşağı, dişi tilkinin idrarı gibi de görülmüştür” (Ögel 1995: 228-29). Bu ilginç alakanın renkler, şekil ve tilkinin Orta Asya Türklüğü içindeki yeriyle ilgili olduğuna kuşku yoktur.

Bütün bunların dışında gökkuşağının bazı menfi çağrışımlar içerdiği, kimi Türk boylarında yahut yörelerinde korkuya sebep olduğu, biraz da onun altından geçmeye çalışmakla ilişki kurularak aktarılmaktadır. Bunu, mesela İsmet Eşmeli’nin, Muğla yöresinde ileri yaştaki bazı kişilerle yaptığı görüşmelerden anlıyoruz: “Gök kuşağının içinde gizli bir mana (güç) barındırdığı düşünüldüğünden altından geçenlerin hayatı boyunca rezillikten, dert ve belalardan kurtulamayacağına inanılır. Bu yüzden bu kuşağın altından geçilmemesi konusunda ebeveynlerin çocuklarını sıkı sıkıya tembihlediği bilinmektedir” (Eşmeli 2014: 205). Yine tıpkı bunun gibi gökkuşağına dokunmanın akli yitirmek demek olduğu vurgulanmaktadır. “Gökkuşağına dokunan birinin akli başından gider. Böyle bir hastanın başına, gök menşeli olan ve ‘Azarlar’ denilen gök ruhları soyundan gelen şamanı çağırırlar. Gökkuşağının vurduğu birini sadece o tedavi edebilir” (Beydili 2005: 217). Görüldüğü gibi burada da gökkuşağı, halk arasında mitolojik bir arka planla algılanıyor. İnsanın aciziyeti vurgulanırken gökkuşağına bir kutsallık atfediliyor. Çünkü onun gökyüzünde olmakla Tanrı’ya ve mukaddes varlıklar diyarına yakın olduğu düşünülüyor.

Gökkuşağını bir metafor olarak ele alan Şermin Kalafat, şu madde başlarını tespit etmiştir: “Gök ve Felek Metaforu, Bereket Metaforu, Kadın Metaforu, Din Metaforu, Renk Metaforu, Kıymet-Değer-Nadirlik Metaforu, Erkek Metaforu, Hayvan Metaforu, Güç Metaforu, Kültür Dışı

Metafor, Dünya Metaforu” (Kalafat 2018: 1150 vd). Bunlarla ilgili çeşitli benzetme ve kurgular klasik Türk şiir metinlerinde de karşımıza çıkıyor. Ancak burada tespit edilenlerin tamamı edebiyatımıza yansımış olmadığı gibi bu kategorilerin dışında da bazı anlatımlara rastlıyoruz.

Her şeyden önce gökkuşağı, görüldüğü mekân göz önüne alındığında yücelik, yükseklik, sonsuzluk, erişilmezlik, kutsal olana yakınlık vb. çağrışımlar taşır ve böylece insan zihninde müspet algıların doğmasına yol açar. Çünkü “...gökkuşağı yukarı yönelimli bir metafordur. Yukarıda olan mutlu, bereketli, bilinçli, sağlıklı, güçlü, iyi, erdemli ve akılcıdır” (Kalafat 2018: 1149). Buna ilave olarak gökkuşağı ile evren algısı arasında da bir alaka söz konusudur. Bu anlayışa göre gökkuşağı, evrendeki bütün renkleri yansıtır ve evrenin kendisini temsil eder. Evren ise Tanrı’ya işaret etmektedir (Kalafat 2018: 1149). Yani gökkuşağı, ufuktan ufka uzanan ve bir yay ya da kuşağa, bir yol veya köprüye benzeyen görünümüyle; ayrıca yedi renkli oluşuyla evreni kuşatıcıdır.

Divan Şairinin Gökkuşağı Algısı

Kuşkusuz gerçek bir sanatkâr çağının insanıdır ve yaşadığı cemiyete mâlolmuş kişidir. Aynı zamanda tarihle ve gelecekle irtibatlıdır ve çevresindeki her şeye karşı duyarlıdır. Divan şairi de şüphesiz bu duyarlılığı en ince bir zevk süzgecinden geçirerek, düşünce ve hayallerini en estetik bir ifadeye büründürerek sunar. Çevresinde olup bitenler karşısında gözleri kapalı değildir. Başarısının pek çok bileşenden meydana geldiği kabul edilir ve bunlardan biri de onun kılı kırk yaran gözlemciliğidir. Sanatkâr, zengin hayallere dalabildiği, ince detayları görebildiği; tarihten, mitolojiden, mistisizmden, sosyal hayattan, gelenek ve göreneklerden, tabii hadiselerden, varlık âleminden beslenebildiği ölçüde başarılıdır. Klasik Türk şiirinde dış dünya bütünüyle söz konusu edilmiştir denilse mübalağa olmaz. Mevsimler, madenler, bitkiler, hayvanlar; dağ, deniz, nehir, bağ, bahçe gibi yeryüzünü süsleyen her şey; bütün unsurlarıyla ve göz alıcı tezyinatıyla gökyüzü ve gök olayları; yağmur, kar, dolu, rüzgâr, bulutlar, güneş ve ay, gezegenler ve saymakla bitirilemeyecek daha nice tabiat unsuru divan şairinin merceği altındadır. Gökkuşağı da bir ufuktan diğerine asılmış bir yay, kurulmuş bir köprü gibi; rengârenk güzelliğiyle ve nadiren görünmesiyle⁹, gökyüzünün boynuna asılmış bir gerdanlık gibi teması güzel bir kozmolojik hadisedir. Dolayısıyla şairlerin daima ilgisini çekmiş, son derece orijinal benzetmelere konu olmuş, etrafında çok zengin bir hayal dünyası meydana gelmiştir.

Ahmet Atillâ Şentürk’ün tespitlerine göre gökkuşağı her şeyden önce baharın habercisidir, dolayısıyla bolluk ve bereketin müjdecisidir. Yağmurdan sonra görünmesi de buna işaret eder. Rengârenk olması onun yeşil kırmızı bir duman gibi algılanmasına sebep olmuştur. Yay gibi eğri şekliyle beli bükülmüş bir insana benzetilir. Bazen hallacın elindeki yaydır, bazen bir kuşun kanadıdır. Eğriliğiyle kaşa benzer, sarayların kemerini andırır. Sanki gökyüzü bir kitaptır da gökkuşağı onun şirazesidir. Fermanlara çekilen tuğra gibidir ve elbette yağmur oklarıyla beraber düşünüldüğünde yaydır.¹⁰ Ne var ki klasik Türk şiirinde gökkuşağı algısı bunlarla sınırlı değildir. Özellikle şekli ve renkleri hasebiyle yapılan benzetmeler gerçekten de çok zengindir. Gökkuşağıyla ilgili aşağıda yapılan tasnifte, benzetmeler dışında da birkaç madde başı olduğu görülecektir. Bunlar, “eleğimsağma” tabirinin aslı, Allah’ın kudret alametlerinden biri oluşu, renkli oluşu, güneşle ilişkisi gibi hususlardadır. Biz, teşbih unsurları bakımından alfabetik sıralamaya başlamadan önce bu ilgi ve atıfları en başta zikretmeyi uygun bulduk.

9 Nitekim 1 nolu dipnotta görüldüğü üzere *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*’nde yer alan izah bunu gösteriyor.

10 Bu madde başlarının izahları için bkz. Şentürk, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, 5, 206-208.

Alâim-i Semâ (Eleğimsağma)

Bilindiği gibi bugün neredeyse bütün adlandırmalarının unutulup yalnızca “gökkuşağı” olarak andığımız bu kozmoloji hadisesine eskiden birbirinin benzeri veya birbiriyle ilgisi olmayan pek çok isimler verilmiştir. Bunlardan kimisi benzerlik ilgisine dayanırken bazıları mitolojinin beslediği adlandırmalar olup birçoğuna yukarıda temas edilmişti. 18. yüzyıl şairlerinden Tırsî'ye ait olan aşağıdaki beyitte, gökkuşağının halk arasında “eleğimsağma” diye şöhret bulduğu, bunun çok yaygın bir galat olup kelimenin aslının “alâim-i semâ” olduğunu haber verilmektedir:

Eleğimsağma dinür aslı alâim-i semâ

Böyle şöhret bula ol da galat ammâ ne galat (g. 101/2)

[Eleğimsağma denir ama aslı alâim-i semâdır. O da böyle şöhret bulmuştur, galat ama ne galat!]

Allah'ın Kudretinin Alâmeti

Eski çağlardan bu yana insanoğlunun kozmolojiyle ilgili algı ve anlayışları, bilgi ve birikimleri en başta din olgusuna dayanıyordu. Şüphesiz din, insanın tabiat algısında birincil belirleyicidir. Zaman içinde bu algı din dışı bazı yakıştırmalarla değişime uğrar, hatta çoğu zaman mantık dışına çıkar. Mitoloji, bu ikincil unsurlarla beraber meydana gelir ve kimi zaman hakikatin yerini alır. Divan şairinin algısında gökkuşağı her şeyden önce Allah'ın kudretinin alametlerinden biridir. Yağmurlarla toprağı bereketlendiren Allah, rengârenk gökkuşağı ile gökyüzünü süslemektedir. Ziyâî'nin *Şeyh San'an Mesnevisi'*nde bu hakikat şöyle dile getirilir:

Rahmetüendendür anun rây-ı ferah

Dâldur kudretine kavş-i kuzah (b. 52)

[Ferahlık işareti (yağmur) O'nun rahmetindedir. Gökkuşağı, kudretine delildir.]

Güneşle İlişkisi

Güneş ile gökkuşağı arasındaki ilişki çok açıktır. Bilindiği gibi gökkuşağının oluşumunda güneş ışığının yanı sıra yağmur damlalarının, hatta bulutların da tesiri söz konusudur. Şairlerin bazen bu tabii hadiseyi bu gerçekliğiyle dile getirdiklerine rastlanır. Örneğin *Hikmetname'*den alınan aşağıdaki beyitte şair, gökkuşağının daima güneşin karşısında görüldüğünü söyler. Güneş, gökkuşağının sebab-i vücudu olduğuna göre güneş ışınları ne yöne yansırsa gökkuşağının da o yönde ortaya çıkacağı muhakkaktır. Bu durumun da bir algının ötesinde bilimsel bir gerçeğin neticesi şeklinde dile getirildiğini söylemeliyiz.

Ne etrâfa kim ola şems mâyil

Gelür kavş-i kuzah ana mukâbil (b. 1430)

[Güneş ne tarafa yönelse gökkuşağı ona karşı gelir.]

Bu birkaç tespitin ardından Divan şairlerinin gökkuşağını nasıl algıladıkları ve bir teşbih unsuru olarak nasıl kullandıkları konusuna geçilebilir:

Gökkuşağı-Ağaç

Ağacın gökkuşağına benzetildiği durumlarda muhakkak sonbaharda sararan, kuruyan yapraklarla bir renk cümbüşü halinde seyrettiğimiz ağaçlar akla gelmelidir. Atâyî'ye ait olup bir sonbahar tasvirinin yapıldığı hazaniye kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte ise sararan, kızaran yaprakların rengârenk oluşu, gökkuşağının renklerine döndüğü şeklinde ifade edilir.

Kavş-i kuzaha döndü olup bergi mülemma'

Şâh-ı şecer-i tâze ki sarsarla kemândur (k. 11/9)

[Taze ağaç dalı fırtınayla yay gibi bükülüp yaprakları renklenerek gökkuşağına döndü.]¹¹

¹¹ Bu manayı ifade eden başka beyitler arasında şunlar hatırlanabilir:

Sebze-zâr-ı çerhden peydâ olan kavş-i kuzah

Oldı bâğ-ı ışkuma bir berg-i mîr-i âşikân (Azmîzâde Hâletî Divanı, g. 642/4)

Gökkuşağı-Âh Dumanı

Gökkuşağı ile âşığın ahının dumanı arasındaki ilgi iki yönlüdür. Dumanın göğe doğru yükselişiyle gökkuşağının gökyüzünde görünmesi bu ilginin ilkinin oluşturur. Her ikisinde de gökte bulunuş söz konusudur. İkincisi ise renk bakımından kurulan bir ilgi veya yapılan bir benzetme olup bu da “kızıl-yeşil” olarak ifade edilir. 16. yüzyıl şairlerinden Yakînî, bu iki benzerlik ilgisini birlikte kullanarak şu hüsn-i talili yapmaktadır:

*Kızıl yaşıl düitünüm oldı çarha peyveste
Felekte kavs-i kuzah sanma ey hilâl-ebrû* (g. 168/2)

[Ey hilal kaşlı! Göktekini gökkuşağı zannetme. Kızıl yeşil ah dumanım feleğe ulaştı.]

Bilindiği gibi gökkuşağı genelde yedi renkten oluşur. Bunların en belirginini ve insanların gökkuşağı algısında en öne çıkanı yeşil ve kırmızı renklendir. Her ikisi de canlı olan bu renklerin kültürümüzde elbette çeşitli çağrışımları bulunmaktadır. Yeşil cenneti, bolluk ve bereketi, baharı, Hz. Hızır'ı vb. çağrıştırırken aynı zamanda duman rengi olan gri, boz ve morumsu tonları karşılar. Kırmızı ise kan, savaş, kargaşa, anarşizm gibi şiddet ve yakıp yıkıcılık manalarını anlatır. Âşıkların ah dumanları da ciğerden çıktığı için kor saçmaktadır. Bir başka hüsn-i talil de 15. yüzyıl şairi Medhî'ye ait olup aynı manayı ifade eder¹²:

*Anı kavs-i kuzah sanma görüp bu çarh-ı mînâda
Şerâr-ı nâr-ı âhumdur çekilmiş âsumân üzre* (g. 460/3)

[Bu sırça felekte görüp de onu gökkuşağı sanma. O, benim gökyüzüne çekilmiş ah ateşimin kıvılcımlarıdır.]

Gökkuşağı-At

Gökkuşağı ile at arasında bir ilginin olduğu, Sümer mitolojisinde yer bulduğu yukarıdaki bir alıntıda ifade edilmekteydi. Eski Yunan ve Hint mitolojilerine de buradan geçtiğini tahmin etmek zor değildir. “Gökkuşağı ile simgeleşmiş Hint tanrılarından biri olan İndra'nın at sırtında bir atlı şekilde ya da atlı savaş arabasını oturur şekilde sürerken tasvirlerinin yapılması ve ondan ‘bulutlara binen’ diye bahsedilmesi...” (Yıldız 2021: 440). Bu bilgiler, gökkuşağı ile at arasındaki alakayı açıklamaya kâfi sayılabilir. Vusûlî'nin aşağıdaki beytinde -divan şiirinde sıklıkla karşılaşıldığı üzere- döndüğü düşünülen felek, doludizgin koşan bir ata benzetildiği gibi gökkuşağı da ona baş koşan bir ata teşbih edilir:

*Dilâ kavs-i kuzah tek tevsen-i gerdûna baş koşmam
N'ideyin mezra'-ı dehri ne çiftüm ne oragumdur* (g. 48/4)

[Ey gönül! Gökkuşağı gibi felek atına baş koşmam (felek atıyla yarışmam). Dünya tarlasını ne yapayım? Ne çiftimdir ne orağım...]

Felek öyle bir attır ki durup dinlenmeden koşar (döner). Gökler ve dünya var olduğundan beri bu atı yakalamayı başaran olmamıştır. Eski insanlar dünyayı bir tarla olarak görürlerdi. Bu anlayışta dünyanın fani bir geçim yeri olduğunu vurgulayan ayetlerin tesiri vardır. Tarlanın sahibi olmadığımıza göre onu ekip biçmekte kullanılacak at için de hırs göstermemek gerekir. Öte yandan

*Kavs-i kuzah gibi ruh-ı pür-tâbı virdi reng
Destindeki kemânna mânend-i âfitâb* (Adanalı Sürûrî Divanı, g. 5/5)

¹² Ayrıca şu beyit de gökkuşağı-ah dumanı benzerliğini dile getirmektedir:

*Hatt ü haddünden âh itsem çıkar yaşıl kızıl tütün
Sanur kavs-i kuzah ey meh feleklerde gören anı* (Mecmûa-i Kasâid ve Gazeliyyât (Hâlet Ef. Müilhâkı 245, b. 3331)

feleğin at olarak düşünüldüğü beyitlerde gökkuşacağının “eğer” ve “terki kayışı” gibi benzetmelerle anıldığı aşağıda görülecektir.

Gökkuşacağı-Bayrak/Sancak

Gökkuşacağının bayrak veya sancakla ilişkilendirilmesi de yine irtifai ve renkleri dolayısıyladır. Göklerin direksiz bina edilmesi de bu bayrağın adeta manevi bir gönderde dalgalandığı hayalini kurdurur. Zâtî, savaş hazırlığı yapılan bir ordugâhı anlattığı beyitlerinden birinde bu benzerlik ilgisini kurarken aslında ordudakileri yüceltmek amacını gütmektedir.

İrişmiş göge bayraklar yaşıl al

Gören kavş-i kuzah sanurdı der-hâl (b. 3701)

[Göge yükselen yeşil kırmızı bayrakları gören hemen gökkuşacağı zannederdi.]

Antepli Aynî'nin, gemiyi övdüğü bir kasidesinde o geminin sancağı gökkuşacağına benzetilmiştir. Bu durumda gökkuşacağı, gemide dalgalanan renkli bir sancak kumaşı olarak değerlendirilmiştir. Onun uzun, dar ve renkli görüntüsü, pek çok minyatür, gravür veya tabloda gördüğümüz sancak resimlerini andırmaktadır.

Sancağı kavş-i kuzah yelkeni çarh-ı atlas

Reseni târ-ı şua' u ferî hurşîd-i cihân (k. 4/36)

[(O geminin) sancağı gökkuşacağı, yelkeni atlas göğü, ipi güneş ışınları, kandili güneştir.]

Mukaddes değerlerden biri olan sancak, tıpkı bayrak gibi göndere çekilir, yere serilemez, düşürülemez, çığnenemez. Dolayısıyla gökkuşacağının yüksekte bulunması, sancak benzetmesindeki diğer bir etken olarak karşımıza çıkıyor.

Gökkuşacağı-Beşik

Gökkuşacağının bir beşiğe benzetilmesiyle kurulan hayale yalnızca Neylî'de rastladık. Kavisli bir şekle sahip olan gökkuşacağı bu haliyle beşiğe benzetilmiştir. Ancak renkleri de bunun süslü ve eğlenceli bir bebek beşiği olduğunu düşündürüyor.

Degil kavş-i kuzah bir mehd-i zerrîn eylemiş i'dâd

Olup Zühre o mâhın dâye-i pâkîze-elhânı (tar. 36/7)

[Zühre, o ay yüzlünün temiz sesli bakıcısı olup bir altın beşik hazırlamıştır; gökkuşacağı değildir.]

Şaire göre insanın gökyüzünde gördüğü cisim gökkuşacağı değildir; Zühre yıldızı ay yüzlü sevgiliye beşik hazırlamıştır. Burada şairin asıl maksadı kuşkusuz sevgiliyi yüceltmektir. Zannederiz ki hüsn-i talil, mesela mübalağa gibi, hatta ondan daha ince bir dokunuşla övgüyü sağlayan en estetik bir edebi sanattır.

Gökkuşacağı-Boyun

Kültürümüzde ve eski edebiyatımızda feleğin, doludizgin koşan bir ata benzetildiğine daha önce temas edilmişti. Bunun sebebi, eski insanların, feleğin döndüğüne inanmalarıdır. Durup dinlenmeden dönen felek öyle bir attır ki adeta kanatları vardır ve uçarcasına koşmaktadır. Ganîzâde'ye göre gökkuşacağı, bu atın boynudur. Üstelik renkleri, koşum takımlarının süsü gibi hayal edilmişe benzer.

Âsümân olmuş anun rahş-ı murassâ-rahtı

Gerdeni kavş-i kuzah rişte-i bârân ana bâl (k. 19/30)

[Felek, onun; boynu gökkuşağı, kanadı yağmur iplikleri olan koşum takımları süslü bir atıdır.] Gökkuşağı-boyun benzerliğiyle ilgili bir beyti de dipnotunda vermekle yetiniyoruz.¹³

Gökkuşağı-Bükülmüş Bel

Hayretî'nin kahramanca bir eda ile söylediği aşağıdaki beyitte gökkuşağı, yay gibi eğri şekliyle bükülmüş bir beli andırmaktadır. Burada beli bükülen düşmandır ve bu onun mağlubiyetini anlatır. Beyitte Rüstem ve yayından bahsedilmesi, onun da gökkuşağıyla bir ilgisinin bulunması hasebiyle olup bu hususa "gökkuşağı-yay" bahsinde değinilecektir.

İdüp kavs-i kuzah gibi dü-tâ kaddini a'dânun

Çeküp Rüstem kemânını bu gün şîrâne kurdun tut (g. 22/2)

[Düşmanların belini gökkuşağı gibi iki büküm ederek bugün Rüstem gibi yayını çekip aslanlar gibi kurdun say.]

Medhî'nin beytinde ise bu kez beli bükülmüş olan ihtiyar felektir. Bilindiği gibi edebiyatımızda felek, bilinmeyen çağlardan beri vardır ve bu nedenle ihtiyar bir kişi gibi düşünülür. Efsanevi İran şahlarından biri olup *Şehnâme*'de kendisinden söz edilen Zâl ise ak saçlılığı, ihtiyarlığı, bilgeliği ve aynı zamanda gaddarlığı sembolize eder. Zâl'a benzetilen felek, yeryüzünden bakıldığında bir ufuktan diğerine kavisli bir görüntü sunar. Keza gökkuşağı da eğri şekliyle bükülmüş bir beli andırır. Şaire göre bu durum, sevgilinin aşkından kaynaklanmaktadır.

Degül görinen kavs-i kuzah evc-i semâda

Zâl-i felegün mihriin ile kaddi dü-tâdur (k. 18/21)

[Gökyüzü boşluğunda görünen gökkuşağı değildir. Aşkın ile felek Zâl'inin (=yaşlı feleğin) boyu iki bükümdür.]¹⁴

Gökkuşağı-Cetvel

Gökkuşağının cetvele benzetilmesinin sebebi, bir ufuktan öteki ufka kadar uzanması ve gökyüzüne adeta bir çizgi çekiyor olmasıdır. Gelibolulu Âlî bunu şöyle ifade eder:

Âyet-i rahmeti nakş itmege hattât-ı ezel

Subh-dem kavs-i kuzah çekdi murassa' cedvel (k. 86/1)

[Ezel hattatı (=Allah), rahmet ayetlerini nakşetmek için sabah vakti gökkuşağından süslü bir cetvel çekti.]

Bilindiği gibi yazma olsun matbu olsun eski eserlerimizde her bir sayfanın kenarlarından bir miktar boşluk bırakarak metni çevreleyecek bir çerçeve çizilirdi. Buna cetvel denirdi. Böylece hem sayfa süslenmiş hem metin öne çıkarılmış hem de notlar yazmak için sayfa kenarları belirlenmiş olurdu. Bir de mistar çekmek vardır ki satır çizgileri belli olsun diye eskiden bunu iple yaparlardı ve böylece yazının düzgün olması sağlanırdı. Şaire göre gökyüzü, Allah'ın rahmet tecellilerini ibretli, süslü ve nakışlı yazdığı bir defter veya bir levhadır. Sayfanın yahut levhanın müzehhep cetvel çekilmiş kenarlıkları ise gökkuşağı olarak tasavvur olunmuştur.

¹³ Elegimsagma bigi boynu başı

Heybetinden katna varmaz kişi (Dâstân-ı Gazavât-ı İmâm Ali, b. 604)

¹⁴ Âgâh'ın şu beytinde de aynı mana ifade edilir:

Misâl-i kavs-i kuzah zîb ü zînete mâil

Henüz nâzda kadd-i hamı zamânemüzün (g. 217/6)

Çetr olup kavs-i kuzeh gökden yere ta'zîm çün

Poşt ham kulmuş derinde bende fermânun senün (Kavsî Divanı, g. 257/5)

Gökkuşığı-Çeng

Gökkuşığı ile çeng (cümbüş, saz ekibi) arasındaki münasebetin renk dolayısıyla olduğu açıktır. Rengârenk gökkuşığı mecliste çalıp söyleyen sazanelere yahut onların müzik aletlerine benzer. Gökkuşığındaki renk cümbüşü, iştret meclisindeki eğlence cümbüşü gibi düşünülür. Mostarlı Ziyâî'nin beyti böyle bir meclisi tasvir etmektedir.

Melek sâkî şafak mey nukl encüm mâh-ı nev sâgar

Güneş şem`-i safâ kavş-i kuzah çeng ü semâ meclis (g. 188/4)

[Melek saki, şafak şarap, meze yıldızlar, hilal kadeh; güneş, safa veren mum, gökkuşığı çeng, gökyüzü ise meclistir.]

Aslında geceleyn bulutsuz bir havada bakılan gökyüzünde ay ve yıldızlarla bütün bir samanyolu galaksisi insana bir cümbüş sunar, ne var ki bunların ışıkları olsa da renkleri yoktur. Gökkuşığının bu yönü, yapılan bu benzetmede özellikle vurgulanmaktadır. Nitekim *Şeyh San'an Mesnevisi*'nden alınan ve "Gökkuşığı çenge benzerdi de meclistikilere ferahlık erişirdi" şeklinde nesir cümlesi haline getirilebilecek olan beyitte de aynı mana ifade edilir.¹⁵

Gökkuşığı-Çevgân

Cirit sopası veya ucu eğri bir değnek demek olan çevgân, günümüzde polo diye bilinen çok eski bir oyunda kullanılır. Cafer Çelebi'nin Sultan 2. Beyazıt methiyesi bir bahariye kasidesinden alınan aşağıdaki beytinin öznesi bahar bulutudur. Bulut, elinde tuttuğu çevgânla sevgilinin saçındaki topu kapmak niyetindedir. Burada saçın topuz yapılmış olması ihtimali düşünülebileceği gibi bir çeşit topuz toka da akla gelir. Saçın süslü halini bozacak şeylerden biri yağmura maruz kalmaktır. Gökkuşığı ile yağmur arasındaki ilişki malumdur. Bütün bunlar bir arada düşünüldüğünde gökkuşığı, hem uzunluğu hem de eğri oluşuyla çevgândır.

Zülf-i dilberden dil-ârâlık topın ebr-i bahâr

Kapmağa bir lu'b ile kavş-i kuzah çevgânıdır (k. 25/8)

[Bahar bulutu, sevgilinin saçından gönül süsleyicilik topunu bir hileyle kapmak için gökkuşığını çevgân etmiştir.]

Gökkuşığı-Darağacı

Meâlî'ye ait beyitte gökkuşığı bir darağacına benzetilmiştir. Darağacında kurulu bir düzen, mahkûmun asılacağı kadar da olsa bir yükseklik söz konusudur. Ölüm ve yok etme çağrışımları yapan darağacı, feleğin aynı kötü algılanışlarını hatırlatır.

Sana öyküncü çü meh dakdî anun boynuna

Salb çün kavş-i kuzah dârına hâle reseni (g. 122/4)

[Ay sana özenip benzemeye çalıştığı için hâle, onu gökkuşığı darağacında asmak üzere boynuna ipi taktı.]

Beyitte şair, ay'ın etrafında oluşan hâle üzerine hayallere dalmış görünüyor. İnce, ipeksi hâleyi, ay'ın etrafına (boynuna) dolanmış bir ip gibi hayal ediyor. Gökkuşığını ise ipin diğer ucunun asılı olacağı darağacı... Burada hem hâlenin hem de gökkuşığının yağmurla ilgisini hatırlamak gerekir.

¹⁵ *Çenge benzerdi hemân kavş-i kuzâh*

Meclis ehline irüşürdi ferah (b. 902)

Gökkuşağı-Değirmen

Gökkuşağı ile değirmen arasındaki benzerlik ilgisi biraz daha karmaşıktır. Feleğin dönüşü ile değirmenin dönüşü hatırlanır, insanları nasıl öğüttüğü üzerinde ibretli ve sitemli düşüncelere dalınırdı. Baki, varlık âlemini bir bahçeye benzetir. Bu bahçenin sulanması için de bir su değirmeni gerekir. İşte gökkuşağının yaptığı budur ve benzerliğin gökkuşağı-yağmur ilişkisinden doğduğu açıktır.

*Dolâb kurdu kavs-i kuzah bâg-ı âleme
Miz-âb gibi her yanadan akdı cûy-bâr (k. 17/5)*

[Gökkuşağı, âlem bağına değirmen kurdu. Her taraftan oluk gibi sular aktı.]

Meâlî de gökkuşağını bir değirmen olarak hayal eder. Bu kez felek bir bahçedir. Aslında şair gök gürültülü ve yağmurlu bir tablo çizer. Su değirmeni dolabının dönerken çıkardığı sesi gök gürültüsü olarak düşünür. Değirmen dolabını döndüren de sağanak yağmurdur. Harikulade bir bahar tasviri sunan şair, böylece gökkuşağının eğri dairesel şeklini değirmen olarak hayal etmiştir.

*Bûstân-ı çarhda tolâbdur kavs-i kuzah
Na'ra-i ra'd anun efgâni suyu bârândur (g. 248/4)*

[Gökkuşağı, felek bahçesinde, gök gürültüsünün sesi, yağmurun suyu olduğu bir değirmendir.]

Gökkuşağı-Dönmedolap

Bir dolap benzetmesi de dönmedolapla ilgilidir. Dönmedolap eskiden beri özellikle bayram günlerinde şehir meydanlarına kurulan bir eğlence aracıydı. Bugün de bazı şehir ve kasabalardaki lunaparklarda görülür. Gökkuşağının değirmi şekli onun dönmedolap gibi düşünülmesine de yol açmıştır. Derzîzâde Ulvî Manisa müftüsü Muallimzâde methiyesi olan kasidesinde, gökkuşağını bir dönmedolaba benzetirken yıldızları da onunla eğlenceye dalan çocuklar gibi hayal etmiştir.

*Yapdı kavs-i kûzah anda yine bir yüce tolâb
Eylesün dîvânı tıfl-ı kevâkib seyrân (k. 20/31)*

[Gökkuşağı orada yine yüce bir dönme dolap kurdu. Yıldız çocukları bu yapıyı seyretsin.]

Gökkuşağının dönmedolaba benzetilmesinde onun gökyüzünde bulunması ve feleğin, dolayısıyla gökkuşağının dönüşü anlayışı gözden uzak tutulmamalıdır.

Gökkuşağı-Eğer

At, eşek, katır, deve gibi binek hayvanlarının sırtına yerleştirilen ve insanın veya yükün taşınmasında rahatlık sağlayan koşum takımlarından olan eğer, hayvanın sırt şekline göre kavisli ve ortası çukur imal edilen, eskiden ahşap veya deriden mamul bir biniş gerecidir. Yakın zamanlara kadar insan hayatının önemli bir parçası bile sayılabilecek olan eğer, şekil itibarıyla gökkuşağını andırır. Aşağıdaki beytinde Gelibolulu Âlî, gökkuşağını atın eğerine, kayan yıldızı dizgin kayışına, hayvanın iki yanında sallanan üzengiyi de güneş veya ay'a teşbih etmiştir.

*Rahş-ı gerdûna olup mühr ile meh iki rikâb
Egeri kavs-i kuzah sanki zimâm oldı şihâb (g. 73/1)*

[Güneş ve ay felek atının iki üzengisi olup onun eğeri gökkuşağı, kayışı da kayan yıldız oldu.]

Gökkuşağı ile eğer arasında kurulan benzerlik ilgisinin bir yönünün de gökkuşağının renkleriyle muteber bir kişinin kullandığı eğerin mücevher süslemeleri olduğu düşünülebilir.

Gökkuşağı-Ejderha Ağzı

Aslında yüz yıl yaşayan bir yılan olduğu hurafesi kültür ve edebiyatımızda yer tutmuş bulunan ejderha, kükrediğinde ağzından ateş saçan mitolojik bir hayvandır. Heybetli, etkileyici ve

ateş saçan olması sebebiyle ejderha ile felek, onun ağız ile gökkuşağı arasında benzerlik kurulur. Revânî, vefasız ve zalim feleği bir ejderhaya, rengârenk görünümüyle gökkuşağını da onun ağızına teşbih etmektedir.

*Bir ejdehâdurur ne umarsuz bu çarhdan
Kavs-i kuzah ki görünür ana dehân imiş (mus. 3/1-7)*

[Felek, şu görünen gökkuşağının ağız olduğu bir ejderhadır, ondan ne umarsınız?]

Yahya Beğ de ünlü Şehzade Mustafa Mersiyesi'nde,

*Bir ejdehâ-yı dü-serdür bu hayme-i dünyâ
Dehânına düşen olur hemîşe nâ-peydâ*

[Bu dünya çadırı, ağızına düşenin hemen ortadan kaybolduğu iki başlı bir ejderhadır.] diyerek dünyayı önce bir çadıra sonra da iki başlı bir ejderhaya benzetmişti. Genellikle padişah çadırlarının iki başlı olarak kurulduğu bilinmektedir. Dünyanın veya feleğin zalim ve umut bağlanmaz buldukları, insanı yok etmek için var oldukları düşüncesi ile gökkuşağının ateşli ejderha ağızına benzetilmesi korkunç ama etkileyici bir manzara sunmaktadır.

Gökkuşağı-Elbise

Aşkı'nın Sultan 2. Mehmed methiyesinden alınan aşağıdaki beyitte gökkuşağı, rengârenk bir elbiseye teşbih edilmektedir. Padişahın cömertliğinin anlatıldığı beyit, gökkuşağının göz alıcı güzelliğinden hareketle yazılmıştır. Burada padişahın ihsanı gökkuşağı gibi yüksek ve güzelse kendi makamının ne derecede olduğu düşünülmelidir. Zaten şairin asıl maksadı da budur.

*Kavs-i kuzah gib'olur elvân libâs içinde
Her kim ki subh bigi kapuna geldi uryân (k. 30/36)*

[Her kim kapına sabah gibi çıplak geldiyse gökkuşağı gibi rengârenk elbiselere büründürülür.]

18. yüzyıl şairi Yenişehirli Belîğ de aynı manayı dile getirirken tas şekline benzeyen felek katmanlarına bir elbise giydirir. Bu elbise kerrâke, yani ince yahut ipekten dokunmuş kumaştan mamuldür ve gökkuşağı gibi çizgili ve mavimsidir. Kerrâkenin genellikle vücuda yapışacak derecede dar elbiselerin dikiminde kullanılan bir kumaş veya elbise cinsi olduğu hatırlanacak olursa ince şerit gibi düşünülen gökkuşağının bu kumaşa yahut elbiseye teşbihi daha iyi anlaşılır.

*Mâi kerrâkesi sırtında sipihriün taslar
Şemsedür mihr ile meh kavs-i kuzah ana şerit (g. 20/6)*

[Tas biçimindeki gök katları, feleğin sırtında şemsesi (süslemeleri) güneş ile ay, çizgileri gökkuşağı olan mavi bir yünlü elbisedir.]

Gökkuşağı-Elek

Türk mitolojisi alanında çalışmalarıyla tanınan Bahaeddin Ögel, gökkuşağının, elek veya davul kasnağı gibi düşünüldüğünü bildirmektedir (Ögel 1995: 229). Kuşkusuz bu düşünüşte gökkuşağının kavisli şekli, değirmi yapısı etkili olmuştur. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*'nda A. Atillâ Şentürk, gökkuşağının eleğe benzetilmesiyle ilgili şunları yazmaktadır: "Şekil itibarıyla kavisli bir yapı arz etmesi sebebiyle gökkuşağı feleğe asılmış bir elek görünümü arz eder. Bu durumda geceleri ay hâlesinin eleğe benzetilmesi gibi gündüzleri de gökkuşağı feleğe asılı bir elek olarak yorumlanır. Gökkuşağının eleğe benzetilmesi, aynı zamanda buna halk arasında 'alâim-i semâ' yerine 'eleğimsağma' denmesi sebebiyle de olabilir" (Şentürk 2021: 5, 206). Aşağıya alınan beytinde Taşlıcalı Yahya Beğ, bu benzetmeyi, son derece ince bir fahiye ile birlikte yapmıştır.

*Bu güneş yüzlüleriün vasfı ile germ oluban
Elek asdum felege kavs-i kuzah gibi hemân (mes. 2/335)*

[Bu güneş yüzlüleri anlatmakla hararetleterek derhal feleğe gökkuşağı gibi elek astım.]

Eleğin asılması, bir işin bitirilmesi anlamına gelir. Türkçedeki “ununu elemiş, eleğini asmış” deyimini bu manayı ifade eder. Şairin, güneş yüzlü güzelleri anlatmakta coşkusu, hararetlenmesi bu anlatımda söylenebilecek en son ve en mükemmel sözü dediği anlamına alınabileceği gibi güneş yüzlü güzellerin hararetiyle bu işte pes ederek göğe gökkuşağı eleğini astığı manası da anlaşılmaya müsaittir.

Gökkuşağı-Erguvan Fidanı

Ganîzâde'nin olağanüstü güzellikteki şu beytinde resmedilen tablo hem muhteşem bir hüsn-i talili hem de nefis bir renk uyumunu sergiliyor. Şaire göre gökyüzünde görünen gökkuşağı değildir. Felek, bir güzeli sarıp sarmalamıştır. Bunu gören erguvan fidanı aşka gelmiştir yahut hasetinden kan beynine sıçramıştır. Beyitte gökkuşağı bir yandan sevgiliye benzetilirken renk ilgisinden hareketle bir yandan da erguvanla ilişkilendirilmiştir.

*Degül kavş-i kuzah gerdûn der-âgûş itdi bir hûbı
Karâbetden nihâl-i ergavânun kaynadı kanı (k. 39/8)*

[Bu, gökkuşağı değildir. Felek, bir güzeli koynuna almıştır da bu yakınlıktan erguvan fidanının kanı kaynamıştır (=kanı başına sıçramıştır).]

Bilindiği gibi erguvan çiçeği kırmızı renkte olur. Bahar aylarında açmasıyla baharı müjdeleyen, renginin hâkim ve baskın görünümüyle bakanda yeşil yapraklar arasında ateş kuru gibi görünen -bu sebeple çoğu zaman Hz. Musa kıssasında geçen ağaçta yanan ateş hadisesine telmihte bulunularak anılır- bir çiçektir. Bu kadar güzel bir çiçeğin feleği kıskanmasının veya onun yaptığından aşka gelmesinin gökkuşağının güzelliğinden başka sebebi olamayacağı gibi felek gibi gaddar, zalim ve vefasız olanın bunu yapması insanlığın ortak kaderi olsa gerektir ve hayflanmayı ilzam eder.

Gökkuşağı-Etek

Gökkuşağının eteğe benzetilmesi de hem kavisli şekli hem de renkli, süslü görüntüsü sebebiyledir. Celîlî de bir hüsn-i talile başvurarak feleği bir rakkasa gökkuşağını da onun döndükçe açılan renkli ve süslü eteğine benzetir.

*Sanmanuz kavş-i kuzah dâmen-i rengin açılır
Bezmi-i ışkunda felek oldı meger kim rakkâs (g. 168/4)*

[Gökkuşağı sanmayın. Galiba felek, (senin) aşk meclisinde rakkas olmuştur da rengârenk eteği açılmaktadır.]

Gökkuşağı-Fırça

Şemse, güneş biçiminde yapılan şekil ve süslemelere verilen addır. Yazma kitap ciltlerinin bazen ön bazen de hem ön hem arka yüzlerine çizilen güneş yuvarlağına benzer şekildeki işlemlere şemse denir. Bunlar kitap kapağının süsleridir. Yuvarlak şekli münasebetiyle aşağıdaki beyitte olduğu gibi gül teşbihiyle de karşılaşılr. Beyitte Revânî, gökkuşağını ince uzun şeklinden ve renkli görünümünden dolayı fırçaya/kıl kaleme benzetmektedir.

*Aceb bu kavş-i kuzeh mi ya şemse-i gül için
Eline aldı felek nakş-bend-i zerkârı (k. 32/2)*

[Acaba bu gökkuşağı mıdır, yoksa felek, gül şemsesi çizmek için eline altın işlemeli nakış kalemi mi almıştır?]

Gökkuşağının aynı özelliklerinden dolayı gül şemsesine benzetildiği de anlaşılıyor. Yarım daire şeklinde oluşunun ve renklerinin, şemseyi andırıldığı görülüyor.

Gökkuşağı-Göğün Yarılması

Zâtî, bir gazelinde gökkuşağının görünmesini, göğün yarılması olarak değerlendirmektedir. Göğün yarılması ise bilindiği gibi kıyametin kopması demektir. Şair bunu, ince bir göndermeyle, yani "hey kıyâmet" ve "sûr-ı âh" diyerek hissettirir.

*Görünen kavş-i kuzah sanma felekde ey melek
Şakk olubdur hey kıyâmet sûr-ı âhumdan felek (g. 686/1)*

[Ey melek! Felekte görüneni gökkuşağı sanma. Ey kıyamet boylu! Felek, ahımın feryadından ikiye yarılmıştır.]

Zâtî'nin hayalinde gökyüzü bir cisim, bir nesnedir ve sanki karnı yarılmış da kanları akmıştır. Gökkuşağının ince uzun ve kavisli şekliyle, daha önce pek çok beyte konu olmuş ve olacak olan renkleri, gökyüzünün yarılması olarak düşünülmüştür. Bunu yapan, âşığın sûr'a benzettiği ahıdır. Şair, aşkın acısıyla öyle bir ah etmektedir ki gökyüzü yarılmaktadır. Doğrusu Zâtî'nin bu kompozisyonu, gördüğümüz ve aşağıda göreceğimiz benzetmelerin çoğundan daha orijinal ve estetikdir.

Gökkuşağı-Halhal

Halhal, ayak bileklerine takılan halkadır. Beyitlerde bu kelime geçtiğinde rakkas veya güvercinin de geçmesi beklenir. Nitekim Âşık Çelebi feleği, memduhun meclisinde rakkas eden bir rakkasa benzetirken eğri şekliyle gökkuşağını, o rakkasın bileğindeki halhal olarak hayal eder. Feleğin döndüğü tasavvuruyla rakkasın dans ederken yaptığı dönüş hareketleri arasında kurulan ilgi açıktır.

*Takındı kavş-i kuzahdan ayağma halhâl
Olalı bezmüne rakkâs gerdiş-i gerdân (k. 9/16)*

[Dönüp duran felek, senin meclisine rakkas olalı ayağına gökkuşağından halhal takındı.]

Meâlî'nin, gökkuşağını yine halhala benzetmesi bu kez güvercin etrafında gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi güvercin yetiştiricileri posta güvercinlerinin veya taklacı güvercinlerin ayaklarına halhal takarlar. Bu, onların kolayca ayırt edilmesini sağladığı gibi ulaştırılması gereken pusulayı da taşır. Feleğin döndüğü düşüncesi bu beyitte de ön plandadır, çünkü feleğin taklacı bir güvercine benzetilmesi bu ilgi sebebiyledir. Felek güvercininin halhalı gökkuşağı olduğu gibi yediği yemler de yıldızlardır.

*Bir muallak-zen kebûterdür serâyünde felek
Kim ana kavş-i kuzah halhâl ü encüm dâneler (g. 230/5)*

[Felek, senin sarayında gökkuşağının halhal, yemlerinin yıldızlar olduğu bir taklacı güvercindir.] Meâlî'nin, buna benzer bir beyti daha vardır.

Gökkuşağı-Hallaç Yayı

Orijinal teşbihler bulma konusunda oldukça başarılı bir şair olan Meâlî, bu kez gökkuşağını, bulut pamuklarını atmaya yarayan hallaç yayına benzetmektedir. Yay kullanana, yani hallaç olan ise felektir.

¹⁶ *Mihr tâvûs işigünde şa'saadur bâl ana
Kumrudur gûyâ felek kavş-i kuzah halhâl ana (g. 26/1)*

Ayrıca şu beyit de dikkate değerdir:

*Geh yazup gerdûn-ı gerdân gerdene tavk ider
Nûr ile kavş-i kuzahdan heykel-i pür-zer güneş*

(Şerîfî Mehmed Efendi'nin Hilyesi, b. 253)

Felek hallâcına kavs-i kuzah yayıyla âlemde

Dem-â-dem penbe-i ebr atmak ey meh san'at olmuşdur (g. 252/3)

[Ey ay yüzlü sevgili! Âlemde gökkuşağı yayıyla her zaman bulut pamuklarını atmak felek hallacının işi olmuştur.]

Bilindiği gibi sanat, icrasında incelik ve estetik olan işe denir. Felek hallacı, gökkuşağı yayıyla bulut pamuklarını atmakta öyle kabiliyetlidir ve öyle ustalık kesbetmiştir ki bu iş onun sanatı haline gelmiştir. Hallaçlık da esasen bir zanaat kolu kabul edilir. A. Atillâ Şentürk, gökkuşağı-hallaç yayı benzetmesini açıklarken şu bilgileri vermektedir: “Günümüzde bu meslek kaybolmuşsa da hallaçlık yatak, minder ve yastıklar içinde zamanla kullanılmaktan dolayı sıkışıp daralan pamukları bir yaya gerilmiş tele tokmakla vurup yayın titreşimiyle büzülmüş pamukları havaya fırlatarak açma ve pamuğu genişletme işini icra etme sanatıdır. Hallaçlar ellerindeki tokmakla yay kirişine vurdukça hem tınılı bir ses çıkar hem de kirişin titreşimine dokunan pamuklar kar taneleri gibi havada uçuşmaya başlar ve bir süre sonra pamuklar bulut gibi bir görüntü oluşturur” (Şentürk 2021: 5, 207). Şairin bu manayı dile getirirken asıl dayandığı şey ise gökkuşağının genellikle bahar ve yaz aylarında görünmesi gibi hallaçların da bu işi genellikle bahar ve yaz mevsimlerinde kış hazırlıklarından biri olarak icra etmeleridir. Benzer bir mana, Kemalpaşazade’de de karşımıza çıkıyor. “Güneş, felek döşeğini bulut pamuğuyla doldurmak için gökkuşağından yay ediniş hallaç oldu”¹⁷ şeklinde anlaşılabilir olan beyti aşağıya almakla iktifa ediyoruz.

Gökkuşağı-İşret Âlemi

Göz alıcı renkleriyle uzayıp giden gökkuşağı, bir ırmağın kıyısındaki çimenlikte kurulmuş işret sofrasına da benzetilmiştir. Buradaki baskın benzetme yönü renklerdir. Uzayıp gitmesi de bir başka benzetme yönünü oluşturur. Nâtîkî’nin beytinde gökkuşağının renkleri, zengin mezelerin tüketildiği, şarapların içildiği bir işret âlemini andırmaktadır.

Sebze-zâr u bir leb-i cûy u şarâb-ı lâle-gûn

Ehl-i ayşâ bir işâretdür ana kavs-i kuzah (g. 81/3)

[Çimenlik, su kıyısı, lale renkli şarap... Gökkuşağı, işret ehline bir işarettir.]

Beyitte kuşkusuz çimenlikle gök kelimesinin yeşil manası, su kenarıyla gökkuşağı-yağmur ilgisi, lale renkli (kırmızı) şarapla da gökkuşağı renklerinden biri ve bahar mevsimi bir arada düşünülmektedir.

Gökkuşağı-Kanat, Kuyruk

Gökkuşağının kuyruk veya kanata teşbihinde de hem uzun ve kıvrık şeklinin hem de türlü renklerinin tesiri söz konusudur. Feleğin bir anka kuşu olarak düşünüldüğü Figânî’nin, Kanunî methiyesi olan kasidesinden alınan aşağıdaki beytinde güneş pençe, hilal gaga, gökkuşağı ise kanat olarak tasavvur olunmuştur.

Kavs-i kuzah kanadı vü minkârı mâh-ı nev

Ankâ-yı çarha cirm-i dirahşân-ı mihr çeng (k. 1/3)

[Parlak güneş yuvarlağı; kanadı gökkuşağı, gagası ise hilal olan felek ankasına pençedir.]

Gökkuşağının hem kuyruk hem de tuğra olarak kurgulandığı beyitte ise Âşık Çelebi, felek sathını bir ferman gibi hayal etmiş benziyor. Tuğra benzerliğine yeri geldiğinde temas edilecektir.

Görinen sanmanuz kavs-i kuzahdur âsumân üzre

Düm-i tâvûsdur kim oldı bu menşûra ol tuğrâ (k. 1/5)

[Gökyüzünde görüneni gökkuşağı sanmayın. O, tavus kuşunun kuyruğudur ve bu fermana tuğra olmuştur.]

¹⁷ Penbe-i ebr ile toldurmağa çarhuñ bisterin

Yây idüp kavs-i kuzahdan oldı hallâc âfitâb (g. 21/4)

Bunun dışında “Gökkuşığı” maddesinin “kanat” bahsinde A. Atilla Şentürk, “kuş tüyünden imal edilen ok yeleklerinin rengârenk oluşu ile gökkuşığı arasında ilgi” (Şentürk 2021: 207) kurulduğunu söyler.

Gökkuşığı-Kan Damarı, Kan Damlası

Gökkuşığının kan damlasına benzetilmesi, kendisinde görünen kırmızı rengin canlı görüntüsüyle olsa gerektir. Kan damarı benzetmesi ise renk yönünün yanı sıra ince uzun şeklinden ötürüdür. Lârendeli Hamdî'nin *Leylâ vü Mecnûn Mesnevisi*'nde geçen aşağıdaki beyitte bu mana ifade edilmektedir.

*Reg-i tenden ki deşte atılır kan
Olur kîn çerhine kavş-i kuzah san (b. 2185)*

[Bedendeki damarlardan çöllere atılan kan sanki kin feleşine gökkuşığı olur.]

Gökkuşığı-Kandil

Dünyayı bir saray olarak düşünen Nâdirî, bu sarayı aydınlatmak için ah ateşini kandil gibi tasavvur etmektedir. Eskiden aydınlatma aracı olarak kullanılan kandil, üç ayaklı (sacayağı) bir iptidai platforma yerleştirilirdi. Böylece düşüp yangına sebep olması engellenirdi. Pek çok şaire göre kandilin yağı, âşığın ciğeridir. Şairin beyitteki kurgusuna göre kandilin konulacağı sacayağının iki ayağı gökkuşığının iki ucu, diğeri ise gönlünden çıkan aşk dumanı imiş.

*Kandîl-i nâr-ı âhu bu tâk içre yakmaga
Kavş-i kuzahla dâd-ı dili eyledüm se-pâ (g. 6/3)*

[Bu saray içinde ah ateşimin kandilini yakmak için gökkuşığı ile gönül dumanını sacayağı eyledim.]

Gökkuşığı-Kapı Halkası

Mitolojide ve kültür tarihinde gökkuşığının bir kapı olarak tasavvuru çok yaygındır. Türk kültüründe de böyle bir algı olduğu bilinmektedir. “Gökkuşığı Türk kültüründe altından geçilince kötülüklerden arındıran, dileklerin gerçek olduğu, kısmetin açıldığı mistik bir kapı olarak görülür. Bu sebeple, kapı metaforu ile özdeşleşir. (...) Bu doğrultuda, gökkuşığı, metafor alanı olarak yukarıya açılan bir kapıdır ve bu kapı Tanrı olgusuna göndermede bulunur. Dileğin olması ve kaderin değişmesine imkân veren gökkuşığı, adeta Tanrı'ya en yakın yerde bulunmak ve dileğin daha kolay olmasını sağlamak için yukarıda bulunan açık bir kapıdır. Bu kapı arada görünür, sonra kaybolur” (Kalafat 2018: 1149). Gökkuşığının hem yukarıyı işaret eden görünüm alanı hem de eski evlerin kapılarına asılı halkalara benzeyen değirmi şekli, onun kapı veya kapı halkası olarak tasavvuruna imkân sağlamıştır.

*Meger tâk-ı derinle halka-i bâbun misâlidür
Ki bir hamdur felek kavş-i kuzah tekrâr ham-der-ham (g. 304/2)*

[Felek bir eğri, ondaki gökkuşığı da ayrıca eğri üstüne bir eğri olduğu için herhalde biri kapının kemeri, öteki de kapının halkasına benzese gerek.]

Mostarlı Ziyâî, alıntıladığımız beyitte önce feleşin kavisli şeklini sevgilinin yaşadığı mekânın kemerli kapısına teşbih etmiş, ardından felekte görünen gökkuşığını o kapının halkası olarak düşünmüştür. Böylece sevgiliyi, mekân ve bir mekân unsuru üzerinden yüceltmıştır.

Gökkuşığı-Kaş

Klasik Türk şiirinde gökkuşağının kaşa teşbih edilmesi çok yaygın bir hayalin dile getirilmesidir. Kuşkusuz bunda, gökkuşağının kaş gibi eğri, yay biçiminde olması başat rol oynar. Meâlî, “renkten renge girmek” deyimine ustalıkla yer verdiği beytinde gökkuşağının renklerine atıfta bulunmakta ve bunun sebebini onun, sevgilinin hilal kaşına benzemeye çalışmasına dayandırmaktadır. Gökkuşığı, bilinen görünümüyle kalkıştığı işten dolayı utanç içinde renkten renge giren bir insan gibi düşünülmüştür.

Mâh-i nev ebrûna öykündüğüçün kavş-i kuzah

Dostum ana yeşil kızıl görünür her zemân (g. 177/2)

[Sevdiğim! Gökkuşığı, senin hilal kaşına özendiği için her zaman renkten renge girer.]

Behiştî de hilal kaş ve gökkuşığı ilgisi üzerine kurduğu beytinde aynı manayı dile getirir. Beyitte iki ayrı teşbih söz konusudur. Bunlardan ilki şekil bakımından benzer olan hilal ve gökkuşığı ilgisi, ikincisi ise yine şekil açısından benzer olan gökkuşığı ve kaş teşbihidir. Şaire göre gökkuşığı, sanki büyümüş bir hilaldir ve bunun sebebi hilalin, sevgilinin kaşına benzediği için büyümesi, yani onurlanmasıdır.

Kavş-i kuzah felekde degildir abes hayâl

Ebrûna nisbet olmalı büyüdi hilâl (g. 300/1)

[Felekteki gökkuşığı abes bir hayal değildir. Hilal, senin kaşına benzetildiğinden büyümüştür.]

Kozmolojik bir hadise olarak yağmur yağdığında (yağmurun ardından) gökkuşağının görüneceği gerçeğinden hareket eden Emrî sevdiğine, kendisini ağlattığını, buna karşılık hiç olmazsa kaşını (yüzünü) göstermesini söyleyerek yalvarırken gökkuşığı-yay benzerliğinden hareket eder.

Agladursın Emrîyi bâri kaşun göster ana

Çün olur kavş-i kuzah bârân olıcak âşikâr (g. 89/5)

[Emrî’yi ağlatırsın, bari ona kaşını göster. Zira yağmur yağınca gökkuşığı görünür.]

Gökkuşığı-kaş benzerliğinde hem biçim hem de renk faktörünün birlikte ele alındığı Cem Sultan’ın şu beytinde ise gözyaşı-yağmur ilişkisinden yararlanılmıştır.

Agladıkça kaşımı rengîn ider hûnîn yaşum

Dir gören kavş-i kuzah kuruldı bârân üstine (g.301/4)

[Ağladıkça kanlı yaşlarım kaşımı kana boyar. Bunu gören, “yağmur üstüne gökkuşığı kuruldu” der.]

Şair, sevgilinin aşk açısından dolayı kanlı gözyaşı dökmektedir. Onun bu halini görenler, yağmurdan sonra gökkuşığı çıktığını söylerler. Burada kanlı gözyaşı akmasının, normal gözyaşından sonra olabileceği gerçeğini gözden uzak tutmamak gerekir. Gökkuşağının hem kaş hem de yay’a teşbih edildiği ve Nesîmî’nin “Allahüekber! Ey put gibi güzel! Güzelliğine hayran olmuşum. Kaşların gökkuşağıdır, yayına kurban olmuşum” dediği beyti ile benzer birkaç beyti daha aşağıya almakla yetiniyoruz.¹⁸

¹⁸ *Allahü ekber ey sanem hüsnünde hayrân olmuşam*

Kavş-i kuzehdür kaşların yayma kurbân olmuşam (g. 253/1)

Meger kavş-i kuzeh olmuş ol ebrû

Ki eyler tîr-i bârân çeşm-i câdû (Hamîdîzâde Celîlî, Hüsvrev ü Şîrîn, b. 1116)

Zühredür alnun nigârâ kaşların kavş-i kuzeh

Hatt-ı sebziün zülfiün ile Cebreilün şeh-peri (Nesîmî Divanı, g. 455/2)

Nite kim yağmur olur kavş-i kuzah olsa ayan

Gökkuşığı-Kayış, Terki Kayışı

Felek-at benzetmesinin yer aldığı şu beyitte gökkuşığı, atın terki kayışına, dizginine benzetilmektedir. Bunda uzun şekli olduğu kadar süslü görünümünün de etkisi vardır. Nitekim önemli kimselerin, devlet büyüklerinin atlarında kullanılan koşum takımlarının rengârenk süslü olduğu bilinir. Zâtî'nin, Kazasker Muhammed Çelebi methiyesinde yazdığı kasideden alınan şu beyitte gökkuşığı, serkeş felek atının dizgini olarak tasavvur olunmuştur.

*Çarh baş egmedi mi kadriüne yohsa niçün
Arkasından çıkara kavş-i kuzah bunca düvâl (k. 153/38)*

[Felek, senin kudretine baş eğmedi mi? Yoksa niçin arkasından bunca gökkuşığı kayışı çıkarırsın?]

Aynı kurgu, Meâlî'nin, dipnotunda verilen beytinde de vardır. Beyit, "Felek, (senin) eşiğinde, gökkuşığının süslü bir kayış, samanyolunun da boyunduruk olduğu bir attır" manasını işaret eder.¹⁹

Gökkuşığı-Kemer

Eski sarayların, cami ve medrese gibi yapıların, imaret ve darüşşifaların, bazen ev ve konakların pencere ve kapılarının kavisli, yani kemerli inşa olunduğu bilindiğine, günümüzde pek çok örneği görüldüğüne göre gökkuşığı ile kemer arasındaki ilişkinin şekil benzerliği olduğu kolayca anlaşılır. Ziyâî'nin methiyesinde memduhun sarayı adeta gökyüzündedir. Dolayısıyla hilal, o sarayın kapı halkası, güneş camları yahut meclisindeki parlak kadehi, gökkuşığı da kapı ve pencerelerinin kemerli yapısıdır.

*Halka-i bâb-ı serâyıdır hilâl-i âsumân
Tâkıdur kavş-i kuzah her câm-ı rahşânı güneş (k. 4/29)*

[Gökyüzündeki hilal onun sarayının kapısının halkası, gökkuşığı kemeri, güneş de parlayan kadehidir (veya camlarıdır).]

Şairin bu kurgusunun, memduhunu en yüce bir makamda gösterme arzusundan başka bir şey olmadığı malumdur. Feleğin ayna olarak hayal edildiği -çünkü kaderin tecellileri hep felekten bilinir, kişinin geleceğini gösteren bir ayna olarak görülür- Kefeli Feyzî'nin aşağıdaki beytinde de gökkuşığı-kemer benzerliği kurulmaktadır.

*Görünen kavş-i kuzeh sanma felek mir'âtına
Aks salmış hâne-i şâh-ı keremden bir kemer (k. 5/12)*

[Görüneni gökkuşığı zannetme. Cömert padişahın sarayından feleğin aynasına bir kemer yansımış.]

Gökkuşığının en temel benzetme unsurlarından birinin rengârenk olmasına pek çok kez temas edilmişti. Divan şairlerinden birçoğu bu hususa değinen beyitler yazmışlardır. Bunlardan biri olan Azmîzâde Hâletî, süslemeleriyle göz alan saray kemerini methederken gökkuşığının onu kıskandığını ve bu yüzden renkten renge girdiğini söyler.

Eyler hased hemîşe o tâk-ı münakkaşa

Zâtîyâ yaşımı her dem beniüm ol kaş akıdur (Zâtî Divanı, g. 234/5)

¹⁹ *Âstânunda felek bir hingdür kavş-i kuzah
Bir münakkaş teng ana kehkeşândur sîne-bend(g. 57/1)*

Ayrıca şu beyit de aynı manadadır:
*Sîne-bend oldı yehûd kavş-i kuzah ol rahşa
Kehkeşândur ana zencîr-i zer ü rişme hilâl (Ganîzâde Nâdirî Divanı, k. 19/31)*

Kavs-i kuzah girerse niçe renge vechi var (k. 26/12)
[Gökkuşağı, renkten renge girerse yeridir; çünkü o nakışlarla süslü tâkı kısıkanıyor.]

Gökkuşağı-Kemik

Gökkuşağı benzetmelerinden nadir olarak karşımıza çıkan bir tanesi de kemiktir. Bu benzetmede onun eğri ve uzun görüntüsünün müessir olduğu açıktır. Feleği bir aynaya teşbih eden 17. yüzyıl şairi Fevzî, gökyüzünde görünen gökkuşağı ve hilali aşk derdiyle bir deri bir kemiğe dönen vücudundaki kaburga kemikleri olarak göstermek istemiştir.

Degül kavs-i kûzahla mâh-ı nev mir'ât-ı çarh içre
Zuhûr itmekde sînemden ukûs-ı üstühân bir bir (g. 60/3)

[Felek aynası içinde (görünen) gökkuşağı ile hilal değildir. Göğsümden birer birer kemik yansımaları görünmektedir.]

Gökkuşağı-Kırbaç, Sopa

Şekilsel özelliği bakımından bir kırbaça veya sopaya benzetilen gökkuşağı, bir methiyede memduhun kudretini anlatmak maksadıyla ele alınmıştır. Övülen kişi öyle kudretli, sözü öyle geçerli biridir ki mesela gökkuşağını bir kırbaç gibi eline alıp da yeryüzüne vursa, dünya felekler gibi dönecektir. Kırbaç benzetmesinden hareketle Nâdirî'nin, feleğin yanı sıra yeryüzünü de at olarak düşündüğü anlaşılmaktadır.

Âsümân-âsâ dönerdi haşre dek gûy-ı zemîn
Ana ursañ fî'l-mesel kavs-i kuzahdan savlecân (k. 27/21)

[Yeryüzü yuvarlağı, eğer ona mesela gökkuşağı sopasıyla vursan, mahşere dek gökyüzü gibi dönerdi.]

Türk mitolojisinde “ebekuşağına, ‘yay’, ‘Tanrı’nın kamçısı’ diyenler de vardır” tespitinde bulunan Bahaeddin Ögel, ardından yay ile ilgili açıklamalarda bulunur (Ögel 1995: 227). Bunların bir kısmına yeri geldiğinde temas edilecektir.

Gökkuşağı-Köprü

Gökkuşağı benzetmeleri söz konusu olduğunda karşılaşılan yaygın teşbihlerden biri de köprüdür. Eskiden köprülerin hemen daima kavisli ve gözlü inşa edilmeleri bu şekilsel benzetmeyi doğuruyor. Mezâkî'nin beytinde bu fani varlık âlemi, insanoğlunun geçmesi gereken bir nehir olarak düşünülmüştür. Şaire göre nehrin geçilmesine imkân verecek olan köprü de hâliyle gökkuşağıdır.

Sanma kim kavs-i kuzah izhâr ider gerdûn-ı dîn
Geçmege cûy-ı fenâ-yı âlemi pül gösterür (g. 141/3)

[Alçak feleğin gökkuşağı gösterdiğini sanma. O, fani âlem nehrini geçmek için köprü göstermektedir.]

Yunan, İskandinav, Japon, Slav ve Türk mitolojilerinde gökkuşağı-köprü benzerliğinin var olduğu bilinmektedir (Özakın 2021: 97 vd). Bahaeddin Ögel, köprü benzetmesini Türk mitolojisi açısından ele almış ve konunun manevi boyutuna da işaret etmek suretiyle; “Ebekuşağı, ‘Ak yol’ ve ‘Cennet köprüsü’. Eski Türklerde, ‘bu dünyayı, öbür dünyaya (bu Acunu, ol Acuna) bağlayan bir köprü’ gibi düşünülmesi, daha muhtemeldir. (...) Anadolu ve eski Osmanlı kitaplarında, ebekuşağı için söylenen ‘Ak yol’ deyimini üzerinde önemli durulmalıdır. Bizce bu deyimde, manevi bir derinlik olsa gerektir” (Ögel 1995: 228) değerlendirmesinde bulunmuştur. Yine Ögel, “salavat veya selamet köprüsü” denilen ebekuşağına kuzeydeki Kazan Türklerinin “salavat küpürü” adını verdiklerini yazmaktadır (Ögel 1995: 228). Keza Bilge Kağan yazıtında gökkuşağına “Tengri köbrügesi (Tanrı köprüsü)” ifadesine rastlandığını hatırlatmaktadır (Ögel 1995: 229).

Bir köprü inşası üzerine kaleme alınan tarih manzumesinde Mostarlı Ziyâî, yapılan köprünün, dünyada eşi benzeri bulunmayan bir güzellik ve görkemde olduğunu şöyle dile getirir:

*Kavs-i kuzahun aynı bir köpri binâ itdi
Var mı bu cihân içre mânendi hey Allâh'um
İbretle bakıp didi târîhini bir ârif
İl geçdüğü köpriden biz de geçerüz şâhum [974] (tar. 1/1)*

[Allah'ım, (o), gökkuşağının aynısı bir köprü inşa etti. Bu dünyada bir benzeri var mı?] (yahut) [Allah'ım, (o), bu dünyada bir benzeri olmayan, gökkuşağının aynısı bir köprü inşa etti. Bir ârif ibretle bakıp tarihini söyledi: Şâhum, elin geçtiği köprüden biz de geçeriz.]²⁰

Öte yandan İsmail Şenesen'in Adana halk kültürü üzerine yaptığı araştırmada yer alan şu tespitleri de gökkuşağı-köprü benzetmesinin kökeninin Şamanizm inanisinde yer bulduğunu göstermektedir: "Gökkuşağı, mitolojide tanrıların yolu olarak bilinir. Şamanizm'de ise Ebemkuşağının yeryüzüyle gökyüzü arasında bir tür köprü olduğuna inanılır. Tanrıların ebemkuşağından Bay Ülgen'e gitmek için yararlanması ile Türk dünyası, Anadolu ve Adana halkının fırtınadan, yağmurdan sonra ebemkuşağının ortaya çıkmasıyla büyük bir sevinç yaşaması arasında bir ilgi olduğu açıktır" (Şenesen 2017: 81). Beyitler, bu tespit ve değerlendirmeler ışığında düşünüldüğünde yapılan teşbihlerin arka planında, şekilsel benzerliğin dışında bir derinlik ve maneviyat bulunduğunu gösteriyor.

Gökkuşağı-Kulak

Türk mitolojisinde gökkuşağının "güneşin kulağı" olarak düşünüldüğü bilinmektedir. Ayrıca gökkuşağına "gök kurtun yelesi" denir. Mesela Kırgız Türkleri ona "kök cele (gök yelesi)" derlermiş.²¹ Bu benzerlik ilgisinin şekilsel olduğu bellidir, ancak "gök yelesi" tanımında gökkuşağının yeşil rengi etkili olsa gerektir. Ganîzâde'ye ait aşağıdaki beyitte şairin memduhu, insanlara daima zulmeden feleğin kulağını çekmiştir. Dolayısıyla gökkuşağının o kırmızı ve kızıl tonları görünen rengi, çekilen kulağın kızarıklığından başka bir şey değildir.

*Kavs-i kuzah degül kızaran gûşıdur anun
Virdi sipihre pençe-i iclâli gûş-mâl (k. 3/23)*

[Kızaran, gökkuşağı değildir, feleğin kulağıdır. Onun şerefli pençesi feleğin kulağını çekmiştir.]

Gökkuşağı-Kulp

Meâlî'nin, hilali emzik, feleği suluk, gökkuşağını da o su kabının kulbu olarak düşündüğü şu beyitte gökkuşağının yay şekli vurgulanmıştır. Ayrıca gökyüzünün, yağmurun kaynağı bulutları barındırdığı için su kabına benzetildiği unutulmamalıdır.

*Mâh-i nevdür emzügi bir âftâbedür felek
Gâlibâ kavs-i kuzah kulpidur anun ey melek (g. 135/1)*

[Ey melek! Hilal emziği, felek su kabı, galiba gökkuşağı da onun kulpudur.]

Beyte, gökkuşağının "Çerkezler arasında 'kazan kulpu' olarak bilinir" (Çetin 2014: 27) şeklindeki bilgi göz önüne alınarak yaklaşıldığında yapılan benzetmenin arka planı tebellür eder.

²⁰ Ayrıca şu beyit de köprü benzerliği üzerine kuruludur:

*Tuna üzre ol cisr-i muhkem hemân
Sipihr üzre kavs-i kuzahdan nişân (Çehrin Gazavât-nâmesi, b. 584)*

²¹ Geniş bilgi için bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi II*, 227-228.

Gökkuşağı-Kuşak

Anadolu Sahası Türk Folklorunda Gökyüzü Varlıklarının Oluşum Hikâyeleri ve Bunlara Bağlı İnanmalar başlığını taşıyan bir yüksek lisans tezinde “yağmurdan sonra güneşin elbisesinden akan kanların kuşak şeklinde gökkuşağında görüleceğine inanılır” şeklinde bir tespiti rastlanır (Kartal 2011: 116). Bu tespitin, halk arasında kan ile gökkuşağının kızıl tonları arasındaki ilgiden doğduğunu tahmin etmek güç değildir. Revânî’ye ait şu beyitte hizmetkârların, hizmet için bellerine kuşak bağlamaları gerçeğinden hareket edilerek feleğin, övülen kişinin hizmetine bel bağlamış olduğu, bu sebeple gökkuşağı kemerini kuşandığı ifade edilmektedir.

Çarh benden gibi bil bağlamasa hudmetüne

Hîç kuşatmaz idi kavş-i kuzah ana kemer (k. 10/15)

[Felek, senin kölen gibi hizmetine bel bağlamamış olsaydı gökkuşağı ona kemer bağlamazdı.]

İsmet Eşmeli’nin, görüşme yaptığı ileri yaştaki kişilerden aktardığı “kız çocuklarının saçlarının bu kuşak gibi güzel, alımlı ve uzun olması için bir miktar kesilerek havaya doğru atılır” (Eşmeli 2014: 205) bilgisi de konuyla ilgili bir malumat sahibi olmamızı sağlıyor. “Bu kuşak” ifadesiyle kastedilen gökkuşağıdır. Onun güzelliği ve süslü görüntüsü, böyle bir âdetin ortaya çıkmasına sebep olmuş görünüyor. Fuzûlî’nin beytinde de felek, memduhu Cafer Bey’in hizmetini görmek için gökkuşağını kuşanmıştır.

Degül alâmet-i fasl-i rebî’ ü kavş-i kuzeh

Edâ-yi hidmet için bağladı sipîhr miyân (k. 29/4)

[(Şu gördüklerimiz) dört mevsim alameti ve gökkuşağı değildir. Felek, hizmet etmek üzere kuşak bağlamıştır.] Benzer manaları içeren bir iki beyti dipnotuna yazmakla yetiniyoruz.²²

Gökkuşağı-Mendil

Gökkuşağı benzetmelerinden orijinal olan bir tanesi de mendildir. Yahya Beğ, yağmur sonrası güneş açan gökyüzünde gökkuşağı manzarasını görünce gökyüzünün, hastalığından dolayı gözüne mendil bağladığı hayalini kurarken muhteşem bir hüsn-i talil örneği sunar. Böylece bize, eskiden insanların kullandığı renkli bez mendilleri hatırlatır.

Remedden hasta çeşmin bağlamış gök destmâl ile

Gören kavş-i kuzah sanur yanında mihr-i rahşânun (g. 214/2)

[Parlayan güneşin yanındakini gören gökkuşağı sanır. (Oysa) gökyüzü, katarak olan hasta gözünü mendille bağlamış.]

Gökkuşağı-Mıklep

Mıklep, yazma eserlerin sol cilt kapağında bulunan ve genellikle üçgen biçiminde olan uzantı olup sayfaların dışa bakan uç kısımlarını koruyan mahfazaya denir. Özel ciltlenmiş eserlerde hemen daima süslü olan mıklep, uzantı şeklinde olmasıyla gökkuşağı gibi düşünülmüştür. Ganîzâde, bu âlemi memduhun hikmetli yüzünün kitabı, feleği onun altın işlemeli cildi, gökkuşağını da mıklebi olarak hayal etmektedir.

Cild-i zer-kârı felek kavş-i kuzahdur mıklebi

²² Görinen bâm-ı çerh üzre degül kavş-i kuzeh ey şeh

Kapunda benden olmuşdur eyâ mihr ü miyân beste

(*Feyzî-i Kefevî Divanı*, g. 327/3)

Görüüp kavş-i kuzahla berk sandum

Takındı hançer-i zerrîn kemer-best

(*Nâmî Divanı*, g. 38/2)

Hikmetü'l-işrâk-ı dîdârında âlem bir kitâb (k. 12/30)

[Bu âlem, senin parlak yüzünün hikmetle dolu bir kitabıdır. Felek onun altın işlemeli cildi, gökkuşığı da müklebidir.]

*Hikmetü'l-işrâk'*ın, ünlü mutasavvıf ve bilgin Şihâbeddîn Sühreverdî tarafından yazılan bir kitap olduğunu burada hatırlamakta yarar vardır. Ayrıca “işrâk” kelimesindeki doğuş ve aydınlatma manası dikkati çekicidir.

Gökkuşığı-Mihrap

Kavisli şekliyle gökkuşığının mihraba benzetilmesi olağandır. Gökyüzünde bulunması ise, mihrabın yer aldığı mabede daha yüksek bir kutsiyet verir. Yenişehirli Belîğ'in bir gazelinde geçen şu beyitte yıldızlar topluluğunun mabedi, felekler kümbetiymiş. Mabetleri aydınlatan kandiller güneş ve ay, mihrabı ise gökkuşığı imiş.

Ma'bedi hayl-i nücûmın künbed-i eflâkdur

Mihr ü meh kandil ana kavsi kuzah mihrâb-ı çarh (g. 34/4)

[Yıldız topluluğunun mabedi, kandili güneş ve ay, felek gibi kavisli mihrabı ise gökkuşığı olan felekler kümbetidir.]

Gökkuşığı-Na'lçe

Na'lçe yahut nalça, küçük nal demek olup bilhassa kösele tabanlı kundura tarzı ayakkabıların alt uç kısımlarına vurulan metal parçadır. Kebke de denilir. Yıldız anlamına gelen kevkeb kelimesiyle olan ses benzerliğinden dolayı şairler yıldızları, sevdiklerinin yahut memduhlarının ayakkabıları altına indirgeyerek onları överler. Köse Meâlî, gökteki hilali ve gökkuşığını nalçaya benzetererek sevdiğini över.

Kavsi kûzah mı na'lçesi çizmenün yâ-höz

Ey mihr mâh-i nevdir ü kebkepleri nücûm (g. 156/6)

[Ey güneş (=gibi sevgili)! Çizmenin na'lçesi gökkuşığı mıdır yoksa hilal midir, demirleri yıldızlar mıdır?]

Gökkuşığı-Nûn Harfi

Şekil itibarıyla gökkuşığına benzetilen şeylerden biri de “nûn” harfidir. Tezkire yazarlarının ittifakla “genç yaşta vefat etmeseydi çok büyük bir şair olurdu” dedikleri Karamanlı Nizâmî, akşam alacakaranlığında ay görünmeye başladığında gözükken gökkuşığını ayın nuru üzerindeki “nûn” harfine benzetirken hem harf oyunu yapmakta hem de sevgilinin yüzünü gözünü nura, kaşını gökkuşığına teşbih etmektedir.

Kavsi kuzah mı k'eyledi mâh üstini makâm

Yâ nûn ki nûr üzredir ey dil-sitân kaşun (g. 57/2)

[Ey sevgili, şu ay üstünde duran gökkuşığı mıdır yoksa nur kelimesinin başındaki nûn harfi midir?]

Ay istiaresi üzerine böyle bir hayal kurabilen şairimiz çok olmakla birlikte gencecik yaşında bu beyti söyleme kudretine sahip şairlerimiz arasında Nizâmî'nin seçkin bir yeri olduğunu söyleme mecburiyeti hissediyoruz.

Gökkuşığı-Orak

Gökkuşığını şiirlerinde sıkça kullanan Ganîzâde Nâdirî, aralarındaki şekil benzerliğinden dolayı onu orağa benzetmiştir. Şaire göre felek, varlık tarlasının ekinini gökkuşığı orağıyla biçmektedir. Beyitte yine felek hakkındaki olumsuz düşünüşün tezahürü görülür.

*Almış zemâne kavş-i kuzahdan eline das
Hem-vâre kişt-zâr-ı vücûdı ider direv (g. 100/4)*

[Felek, eline gökkuşağından bir orak almış da varlık tarlasının ekinini biçmekte.]

Gökkuşağı-Oyun Çizgisi

Kavisli bir çizgi gibi görünen gökkuşağı, bazen oyun çizgisi olarak da düşünülmüştür. Orijinal mazmunlar kullanmakta ve yapılmamış benzetmeler bulmakta üstün bir kabiliyete sahip olduğunu daha önce belirttiğimiz Meâlî, şekinden dolayı bir çembere benzettiği gökkuşağı ile aşık oyunu oynamak için çizilen çizgi arasında benzerlik kurmakta ve gökkuşağının gökyüzünde olduğu gerçeğinden hareketle sevgiliyi bir melek olarak düşünmektedir.

*Şol görinen dâyire kavş-i kûzah mıdır yâ-hôz
Aşık oynamaya ol ma'sûm melek çizmiş çizi (g. 132/3)*

[Şu görünen çember gökkuşağı mıdır yoksa o masum melek, aşık oyunu oynamak için çizgi mi çizmiştir?]

Türlere has çok kadim bir oyun olan aşık oyunu, koyun ve keçi gibi küçük baş hayvanların arka bacaklarında bulunan ve aşık adı verilen dört yüzlü eklem kemikleriyle oynanır. Sadece çocukların değil yetişkinlerin de oynadığı bir oyun olup beş veya daha çok kişiyle oynandığı bilinmektedir. Geniş bir daire çizilerek oynanır ki oyunun beyte konu olan özelliği budur.

Gökkuşağı-Pergel

Şairler, feleği bir defter gibi tasavvur ettiklerinde gökkuşağını pergel olarak düşünmüşlerdir. Padişah, vezir gibi önemli kişiler için yazılan eserlerde altın tozu saçılmış mürekkep kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca içeriği, nüsha sayısı, kâğıt ve cilt gibi özelliklerinin yanı sıra altın işlemeli süslemelerle eserler paha biçilemez değer taşırlar. Ahmed Paşa'nın Sultan 2. Mehmed methiyesi olan kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte gökkuşağının, felek defterine pergel çektiği söylenmektedir.

*Pergâr çekip kavş-i kuzah defter-i çarha
Hurşîd-i zer-efşân eder altunla muhaşşâ (k. 12/88)*

[Gökkuşağı, felek defterine pergel çekip altın saçan güneş, altınla haşiye yazar.]

Şu beyitte ise pergelin bir ayağının sabit, ötekinin dairesel dolanımını, gökkuşağının iki ucu gibi düşünen Ubeydî, lütuf ve ihsanı da yağmura teşbih ederek güzel bir övgü kompozisyonu oluşturmayı başarmıştır.

*Katre-i emtâr-ı eltâfun ihâta idemez
Âlemi devr eylese kavş-i kuzah pergâr-veş (g.119/3)*

[Gökkuşağı, pergel gibi âlemi dolansa senin lütuf yağmurlarının bir damlasını bile kuşatamaz.]

Gökkuşağı-Sihir Çemberi

Sihir çemberi, sihrin tesirini azaltmak yahut yok etmek için ehli tarafından çizildiğine inanılan yuvarlak çizgidir. Genellikle okunmuş ve birtakım dua metinleri yazılmış veya işaretler konulmuş kâğıtlara çizilir. Öte yandan sihir çemberi, sâhir veya büyücünün işini icra ettiği aletlerden biridir. Yezidi kültüründe sihir çemberi çizmenin önemli bir yeri bulunduğu bilinmektedir. Sihre veya büyüye maruz kalmış kişinin etrafına çember çizerek bu etkilerden korunacağına veya kurtulacağına inanılır. Aşağıdaki beyitte Meâlî gökkuşağını, melekler tarafından çizilmiş bir sihir çemberi gibi düşünmektedir.

Gökteki kavş-i kuzah mı yâ melekler cem' olup

Ol perînin dâyire çizmişdürür teshîrine (g. 74/5)

[Gökteki gökkuşağı mıdır, yoksa melekler toplanıp o perinin sihrine (=sihir gibi cazibesine) daire mi çizmiştir?]

Beyte göre sevgili peridir. Perilerin olağanüstü güçleri ve insanları teshir kudretleri olduğuna inanılır. Onun hakkından ise ancak melekler gelir. Melekler, gök ehlinden kabul edilir. Öyleyse o peri gibi güzel sevgilinin sihri göğe ulaşmıştır. Bundan korunmanın tek yolu ise şaire göre gökkuşağından bir çember çizmektir.

Gökkuşağı-Sofra

Gökkuşağının benzetilen olduğu unsurlardan biri de sofradır. Bu teşbihte de onun hem değirmi şekli hem de rengârenk görüntüsü müessirdir. Azmîzâde'nin bir kasidesinin nesip kısmından alınan beyitte gökkuşağı, türlü nimetlerle donatılmış bir sofraya benzetilir. Gökkuşağı, bilinen şekliyle bir tepsi yahut sini gibi hayal edilir. Renkleriye üzerine sıralanmış yiyecek ve içecekleri temsil eder.

Elvân-ı et'ime ile pür bir simâtidur

Sanman felekde kavş-i kuzahdur iden zuhûr (k. 29/5)

[Gökte görüneni gökkuşağı sanmayın. O, türlü çeşit ve renkteki yiyeceklerle dolu bir sofradır.]

Gökkuşağı-Su Kabı, Oluk, Yalak

Feleğin gökkuşağıyla birlikte bir su kabı, oluk veya yalak olarak tasavvur olunması her ikisinin de oyulmuş gibi kavisli şeklidir. Nitekim bilindiği gibi yalak, hayvanların su içmesi için taştan veya ağaçtan oyulan oluk demektir. Lârendeli Hamdî'nin mesnevisindeki kurgu bunu yansıtmaktadır.

Felek kavş-i kuzah altında her gâh

Olupdur satl-i âhûr-i şehinşâh (b. 506)

[Gökkuşağı altında felek, her zaman, o şahlar şahının ahırındaki yalaktır.]

Burada dikkatten uzak tutulmaması gereken bir husus da gök, gökkuşağı ve yağmur ilişkisidir. Su kabı benzetmesi bu şekilde daha anlamlı hale gelir.

Gökkuşağı-Şîrâze

Kitap yapraklarının düzgün ve sağlam şekilde durmasını sağlayan ve cildin iki ucunda yer alan ibrişim şeride şîrâze denir, mecazen bağ manasına gelir. Türkçede kullanılan "şîrâzesi dağılmak" deyimini, düzenin bozulması, işin karışması demektir. *Şehâbî Divanı*'nda geçen şu beyitte şair feleği, insanlara edeceği hileleri topladığı bir deftere teşbih ederken gökkuşağını da o defterin şîrâzesi olarak düşünmektedir.

Görinen eflâkde kavş-i kuzahdur sanma kim

Defter-i pür-hîle-i eflâke ol şîrâzedür (g. 80/4)

[Gökte görüneni gökkuşağı sanma; o, feleklerin hile dolu defterinin şîrâzesidir.]

Şîrâze iplikleri beyaz olabileceği gibi farklı renklerde de olabilir. Bu da bize gökkuşağı renklerini hatırlatarak gökkuşağının ince şeklinin dışında bir benzetme ilgisi daha sunar.

Gökkuşağı-Tuğra

Kaş, yay ve kılıcın gökkuşağına teşbihine dair örnekleri yukarıda sıralamıştık. Süheylî, Usûlî'ye nazire olarak yazdığını söylediği kısa kasidesinden alınan beyitte bunları bir mısra içinde saydıktan sonra gökkuşağının yoksa tuğra mı olduğunu sormaktadır. Bilindiği gibi tuğra,

fermanların üzerine çekilen imzadır. Padişah fermanlarının tuğrasını nişancı adı verilen yüksek dereceli devlet memuru çeker. Beratlarda da tuğra bulunur. Berat, Osmanlı'da bir göreve atanan, kendisine bir maaş bağlanan, onur veya nişan bahşedilen kimseler için yazılan buyruk demek olup bunu çekenlere tuğra-keş adı verilir. Şaire göre sevgilinin güzelliği berat yahut padişah fermanıdır. Onun tuğrası ancak gökkuşağı kadar yüce ve güzel olabilir.

*Kaş mı ya kavs-i kuzah ya kavs ya şemşîr-i tîz
Ya çekilmişdir berât-ı hüsnüne tuğrâ mıdur* (k. 47/8)

[Şu gökkuşağı, kaş mıdır, yay mıdır, keskin kılıç mıdır? Yoksa güzelliğinin beratına çekilmiş bir tuğra mıdır?]

Kanat, kuyruk ile gökkuşağı arasındaki benzerlik ilişkisine de yukarıda değinilmişti. Aşağıdaki beyitte Âşık Çelebi tarafından onun yine tavus kuşu kuyruğu olduğu ve güzellik fermanına tuğra olarak çekildiği belirtilmektedir. Bu benzetmede tuğra-keşlerin kullandığı kalemin tavus kanadı veya kuyruğundan da yapıldığını hatırlamakta yarar vardır.

*Görünen sanmanuz kavs-i kuzahdur âsumân üzre
Düm-i tâvûsdur kim oldı bu menşûra ol tuğrâ* (k. 1/5)

[Gökyüzünde görüneni gökkuşağı sanmayın. O, tavus kuşunun kuyruğudur ve bu fermana tuğra olmuştur.]

Gökkuşağı-Ütü

Gökkuşağı üzerine yapmış olduğumuz taramalarda karşımıza çıkan en ilgi çekici benzetmelerden biri de ütüyle ilgilidir. Böyle ilginç bir benzetmede şüphesiz gökkuşağının malum şekli etkili olmuştur. Ganîzâde Nâdirî, bahar mevsiminde coşkun ve dalga dalga akan bir ırmağı ütülenmekte olan mavi atlas bir kumaşa benzetmiştir. Ütüyü yapan bahar terzisi, elindeki ütü de gökkuşağıdır.

*Cûy-ı pür-mevc degül atlas-ı mâidür kim
Ütüler kavs-i kuzahla anı üstâd-ı bahâr* (k. 22/20)

[Bu, dalgalı bir su değildir, bahar üstadının gökkuşağı ile ütilediği mavi atlasıdır.]

Gökkuşağı-Yay

Gökkuşağının en çok benzetilen olduğu kavramlardan biri yaydır. Zaten gökkuşağına "kavs-i kuzah" denilmesi de onun yay'a benzeyen kavisli, eğri şekli münasebetiyledir. Şairler, bu şekil benzerliğinden hareketle çeşitli hayaller kurarlar. Gökkuşağı yay olarak düşünüldüğünde attığı oklar genellikle yağmur damlaları olur. 15. yüzyıl şairi Mesîhî bir gazelinde feleğin yayını açıkça gösterdiğini ama oklarını gizlice attığını söylerken onun hilekârlığını ihsas eder.

*Tîr-i kazâyı kavs-i kuzahdan urur felek
Yayını karşı gösterüp okın nihân atar* (g. 59/4)

[Felek, kaza okunu gökkuşağı(yayı)ndan vurur. Yayını açıkça karşımıza koysa da okunu gizlice atar.]

Türk mitolojisinde gökkuşağının yay olarak tasavvuru son derece yaygındır. Pek çok Türk boyunda eski çağlardan beri bu benzerlik ilgisi türlü şekillerde yorumlanagelmiştir. "Gökkuşağı, Yah Su vadisinde yaşayan Taciklerin inanışlarında avdan geri dönmüş 'Baba Kamber'in astığı yay olarak düşünülmüştü. Bu, Türkmenlerin mitolojik inanışlarında izleri kalmış olan 'Baba Kamber' motifiyle gökkuşağı arasındaki bağlantı bakımından ilginç bir veri niteliğindedir (Beydili 2005: 217). Fars mitolojisinde de gökkuşağı-yay benzerliği geniş yer tutar. "İran kültür çevrelerinde, 'Kemân-ı Şeytan', yani 'Şeytanın yayı' anlayışları, herhalde 'kavs-i kuzah' deyiminden kaynaklanıyordu" diyen Bahaeddin Ögel, bu inanışa işaret etmektedir (Ögel 1995: 227). Öte yandan gökkuşağının Şamanizm ile yakından ilişkisi bulunur. Eski Türklerin Şamanist inanışları yanında Göktanrı inancını yaşamaları şamanlar ile gökler âlemi arasında yakın

bir ilişkinin varlığını doğal kılmıştır. Nitekim şaman davullarına dair çizim ve fotoğraflarda gökkuşacağı motifi açıkça görülmektedir. Yine aynı araştırmacının, Rasanen'den aktardığına göre "şaman davulu, bir çeşit 'yay' gibi görülmüştü. Davul, şamanın bir silahı olarak görülmüştü. Kasnak, sembolik olarak bir yay yerini tutuyordu. Bunun için şamanlar davullarına, 'yay ağacı' da diyorlardı" (Ögel 1995: 229). Bunlara ilaveten "Türklerden uzakta olan, Kuzey Asya'daki Soyot boylarında, '...Gök gürlemesi, bir yiğidin sesidir. Onun yayı, gökkuşacağı; attığı oklar ise, yıldırımlar idi.' (...) Çağatay Türk kültür çevrelerinde ise, ebekuşacağı ile açılan fala, 'ilm-i yay' denilir (Ögel 1995: 227). Bütün bu bilgiler birlikte değerlendirildiğinde Türk kültür ve edebiyatında gökkuşacağı-yay ilişkisinin derinliği daha iyi anlaşılır.

16. yüzyıl şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Kanuni Sultan Süleyman methiyesinden alınan aşağıdaki beytinde felek, memduhun düşmanlarının kanını sel gibi akıtmak üzere gökkuşacağını yay, yağmuru da ok olarak kullanmaktadır. Bu tasavvur, ok-yay ikilisi bakımından Mesîhî'nin beytine benzer.

Felek düşmenleriün seyl etmek için dem-be-dem kanın

Olur kavş-i kuzah yayı kazâ okları bârânı (k. 15/20)

[Feleğin, (senin) düşmanlarının kanını daima sel gibi akıtması için gökkuşacağı yayı, yağmur da kaza okları olur.]

Güzel bir fahriye örneği sayılabilecek olan Hayâlî'nin beytinde ise şair, aşkı bir yaya benzettikten sonra bunu da gökkuşacağı ile bir tutar. Böylece aşk yayını herkesin çekemeyeceğini, çünkü bu yayın erişilmez yükseklikte, tarifsiz büyüklükte bir gökkuşacağı yayı olduğunu, onu da ancak kendisi gibi hakiki bir âşığın çekebileceğini iddia eder.

Bir yayını çekiptir aşkın Hayâlî ey meh

Kim oldu ana nisbet kavş-i kuzah kepâde (s. 345, g.6/5)

[Ey ay yüzlü! Hayâlî, aşkın yayını öyle bir çekti ki o yay, ancak gökkuşacağı ile tarif edilebilir.]

Gökkuşacağı-yay benzerliği söz konusu edildiğinde feleğin ok kuburuna teşbihiyle de karşılaşılır. Hükümdarı methetmek üzere Revânî, onun makamını gökyüzünde görür. Cenge çıktığında ise yayı gökkuşacağı, sadağı felektir. Beyitte anılmasa da okların yağmur olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Kaçan ki rezme çıka ol şeh-i felek-rif'at

Kemânı kavş-i kuzah oklarına çarh kubur (k. 7/17)

[O makamı felek gibi yüksek hükümdar ne zaman savaşa çıksa yayı gökkuşacağıdır, felek de oklarına sadaktır.] Bir savaş aleti olarak yay'ın gökkuşacağına teşbih edildiği beyitler bunlarla sınırlı değildir. Tespit edilebilen birkaç tanesini de dipnotunda vermeyi yeterli buluyoruz.²³

²³ *Bir kebâze kuvvet-i bâzûsına kavş-i kuzah*

Belki şehperr-i hadeng-i zûru Cebrâil-nijâd (Şeyh Gâlib Divanı, tar. 8/10)

Kün yüzüne karşı peydâ boldı mu kavş-i kuzah

Vesme birle yâ kaşing meşşâte tezyîn eylemiş (Cemîlî Divanı, g. 286/6)

Yağmur gibi yağdurmaga gam okını bana

Teşbîh ider kavş-i kuzah kendüyi yaya (Mesîhî Divanı, g. 210/5)

Ceng ider ışkun yolında âsmân ile zemîn

Sanki bârân tîrdür kavş-i kuzah ey meh kemân (Meâlî Divanı, g. 177/6)

Benzer ki bağlamış ana zih hatt-ı-istivâ

Olmış kef-i celâline kavş-i kuzah kemân (Ganzâde Nâdirî Divanı, k. 29/28)

A'dânı helâk itmek için burc-ı felekde

Kavş-i kuzahu elde kemân eyledi Keyvân (Behîştî Divanı, k. 4/67)

Kavş-i kuzah degül görinen hasm-ı şâh için

Almış felek eline yeşil tozlu bir kemân (Revânî Divanı, k. 26/10)

Yay bahsini bitirmeden önce onun gökkuşağıyla olan yakın ilişki ve benzerliği hususunda Fars mitolojisindeki duruma da kısaca temas etmekte yarar görüyoruz. Fars mitolojisi söz konusu olduğunda yay konusunda öne çıkan kavram “Rüstem’in yayı”dır. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*’nde bu hususta şu bilgilere yer verilmektedir: “İran halk kültüründe gökkuşağı Rüstem’in yayı olarak bilinirken kemân-ı Behmen: Behmen’in yayı, âzfeedâk: gökkuşağı, kavş-i kuzah: gökkuşağı, rengîn kemân: parlak renkli yay ve kemân-ı Sâm: gökkuşağı yayı gibi adları da vardır. Kırmızı ağır bastığında kan dökme ve huzursuzluğu, yeşil daha fazla olduğunda mutluluk ve refahı, sarı egemen olduğundaysa mutsuzluğu gösterir. İlginç göksel olaylardan gökkuşağı bir renk cümbüşü içinde sırasıyla mavi, mor, yeşil, sarı ve kırmızı gibi renklerin alabildiğine geniş bir yay şeklinde gökyüzünde belirmesiyle oluşur” (Yıldırım 2008: 458). Türk ve Fars mitolojilerine dair kısaca verilen bu bilgiler ışığında gökkuşağı ile yay arasındaki kadim benzerlik ilgisine dayalı tasavvurlar, sağlam bir zemine oturmuş olacaktır.

Gökkuşağı-Yüzük, Yüzük Kaş

Yüzüğün üzerinde, taşını yerleştirmek için oyulmuş kısma kaş denir. Taşlı yüzüklerin böyle kaşları bulunur. Yüzük kaşının gökkuşağına teşbihi, gökkuşağının çukuru andıran kavisli şekliyle dolaylıdır. Öte yandan renkli ve süslü oluşu, kaşın etrafındaki süsleri, mücevher parçacıklarını akla getirir. Necâti Beğ’in, Ali Paşa methinde kaleme aldığı “hâtem” kasidesinde geçen aşağıdaki beyitte bu benzerlik ilgisinden yararlanılmıştır.

Ebr ile kavş-i kuzahdan bedel olmuş gibidir

Alsa izzetle ele âsaf-ı saf-der hâtem

(k. 19/6)

[Saflar yaran vezir, ele izzetle yüzüğünü takınsa bulutla gökkuşağının beraberliğine benzer.]

Şair, yağmurun dinmesiyle açılan havayı seyretmekte, yer yer bulutları ve çıkan gökkuşağını gözlemlemektedir. Bu manzara karşısında gökkuşağı çukurunun içine yerleşmiş gibi duran bir parça bulut ile memduhunun parmağındaki taşlı yüzük arasında benzerlik ilgisi kurmaktadır.

Nâbî’nin Sultan Ahmed methiyesi olan kasidesinde ise padişah öyle kudretlidir ki bir emriyle gökkuşağı, parmağa benzetilen kayan yıldıza yüzük oluverir. Görüldüğü üzere bu kez yüzük taşı yerine yüzük gökkuşağına benzetilmiştir.

Olur engüşt-i şihâba eger itse fermân

Devre-i kavş-i kuzah halka-i teng-i zih-gîr

(k. 8/35)

[Eğer ferman etse, gökkuşağı yuvarlağı, kayan yıldızın parmağına yüzük halkası olur.]

Sonuç

Bilhassa bahar ve yaz aylarında yağın yağmurun ardından güneş açtığı vakit görünen, çizgisel ve dairesel şeklinin yanı sıra renkleriyle de göz alıcı bir güzellikte olan gökkuşağının klasik Türk şiirinde nasıl yer bulduğu, divan şairinin onu nasıl algıladığı hususunda bir araştırma yapmamıza sebep olan amil, gökkuşağının mitolojik ve kültürel bir arka planının bulunuşudur. Şairlerin güçlü gözlemciliği ve etkileyici hayal derinliği, hemen her tabii hadise ve nesnede, ilgilerini çeken her varlık ve vak’ada olduğu gibi bu hususta da bize zengin bir tablo sundu. Yapılan taramalar ve tasnifler, tahminlerimizin üstünde bir veri zenginliği ve çeşitliliğiyle

Kemân kavş-i kuzeh bârân idi tîr

Sadâ-yı ra’d-ı na’ra berk-i şemşîr

(Hamîdîzâde Celîlî, *Hüsrev ü Şîrîn*, b. 1180)

Kesret üzre düşecek sehmine hâkin emtâr

Gökde elbette virir kavş-i kuzah dürlü nişân (Ahmed Sâdık Zîver Paşa Divanı, k. 24/5)

karşılaşmamızı sağladı. Asırlar boyunca insanların onu gördükleri vakit ne düşündüklerine bakıldığında bunların hemen tamamen birtakım mitsel düşüncülerden, batıl inanış ve hurafe nevinden anlayışlardan ibaret olduğu görülüyor. Ne var ki sanatın ve kuşkusuz edebiyatın hakikat kadar, belki ondan daha çok yakıştırma ve kurmacayla ilgilendiğini, daha doğru bir ifadeyle sanatın, hususen edebiyatın, hakikat zemininden hayal ufuklarına açılmak demek olduğunu belirtmek belki gerekli bile değildir.

Yaşadığı dünya, cemiyet, kültürel çevre ve tabiat ile yakından ilgili; bu sayılanlara ve bütün bir varlık âlemine karşı son derece duyarlı olan Divan şairi, yüzünü gökyüzünden hiç ayırmamış gibidir. Felek, onun başlı başına bir muhatabı olmasının dışında güneş, ay, yıldız ve gezegenler, bulutlar vb. şairin düşünsel ve duyuşsal dünyasının merkezine oturur. Yağmur, kar, rüzgâr, gökkuşığı, gece ve gündüz gibi kozmolojik hadiseler de keza sanatkârın yakın ilgisini çeker. Bunlar içinde gökkuşığının pek ayrı bir yeri vardır. Her şeyden önce gökkuşığı, her zaman karşılaşılan bir hadise değildir, her yağmur sonrası ortaya çıkmadığı gibi her güneş açtığında da görünmez. Öte yandan hilal, kaş veya yay'a benzeyen eğri, kavisli şekli, bir ufuktan diğerine asılmış bir köprü gibi görünmesi ve elbette rengârenk olması gökkuşığı hakkında birçok hayale dalınmasına, pek çok benzetme yapılmasına imkân sağlamıştır.

Klasik Türk şiirinde gökkuşığı algısının tespiti çalışılması sonucunda ellinin üzerinde benzetmeyle o, şiirimizde önemli bir metafor olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk arasında "eleğimsağma" denildiğini, ama bu ismin aslında "alâim-i sema" olduğunu söyleyen şairden gökkuşığını yalnızca Allah'ın kudret alametlerinden biri olarak gören yahut renklerini vurgulamak suretiyle anlatanlar da bulunur. Hatta güneşe karşı konumu dahi söz konusu edilmiştir. Gökkuşığının benzeyen veya benzetilen olduğu beyitlere bakıldığında ağaç, âh dumanı, at, bayrak/sancak, beşik, boyun, bükük bel, cetvel, çeng, çegân, darağacı, değirmen, dönmedolap, eğer, ejderha ağzı, elbise, elek, erguvan fidanı, etek, fırça, göğün yarılması, halhal, hallaç yayı, iştret âlemi, kanat/kuyruk, kan damarı/kan damlası, kandil, kapı halkası, kaş, kayış, kemer, kemik, kırbaç, köprü, kulak, kulp, kuşak, mendil, miklep, mihrap, na'lçe, nûn harfi, orak, oyun çizgisi, pergel, sihir çemberi, sofrası, su kabı, şiraze, tuğra, ütü, yay, yüzük/yüzük kaşı gibi nesne, kavram yahut hadiselerle birlikte muazzam bir hayal, kurgu veya algı zenginliği ile karşılaşılmıştır.

Böylece gökkuşığı, başka pek çok varlık yahut olay gibi yalnızca görüldüğü gibi kalmamış, hayatın içine alınmış, kendisinden bazen medet umulmuş, bazen korkulmuş; nihayet hayatla birlikte sanatın da içine dâhil edilmiştir. Bir tek kavramın, bir metafor olarak klasik Türk şairinin zihin ve gönül dünyasında edindiği yerin genişliği görülmüştür. Gökkuşığı üzerinden bakıldığında sanatkârın düşünce ve hayallerinde derinlikli bir arka planın varlığı; mitolojiye, Şamanizm'e, hatta Göktenrı inancına inen kökleri bildiği ve bu zengin kültürel birikimi rahatça ve ustalıkla kullandığı anlaşılmıştır. İnanç ve kültürün sağlamlığı ve sürekliliği noktasında sanatın, bilhassa edebiyatın taşıyıcı ve yaşatıcı rolü hatırlanmıştır.

Kaynakça

- ABDEL-MAKSOU, Belal Saber Mohamed, (2004), *Leylâ İle Mecnûn Mesnevisinin Arap, Fars ve Türk Edebiyatı'nda Ele Alınış Biçimi ve Larendeli Hamdî'nin Eseri I-II*, YL Tezi, İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKPINAR, Şerife, (2017), *Âgâh Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- AKRAZ, Oktay, (2008), *Dâstân-ı Gazavât-ı İmam Ali (Gramer-Metin-Sözlük-İndeks)*, YL tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2018), *Gelibolulu Mustafa Âlî Divanları*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).

- AKYÜZ, Kenan, BEKEN, Süheyl, YÜKSEL, Sedit, CUNBUR, Müjgân, (1958), *Fuzûlî Türkçe Divanı*, Ankara: TTK Yayınları.
- ALİ SEYDİ (1909-1912), *Resimli Kamus-ı Osmanî*. İstanbul: Matbaa ve Kütüphane-i Cihan.
- ALTUN, Mustafa, (2017), *Hikmet-Nâme-I (1b-149a)*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- AMBROS, Edith, (1982), *Candid Penstrokes: The Lyrics of Meālî an Ottoman Poet of the 16th Century*, Berlin: Islamkundliche Untersuchungen-Band.
- ARMUTLU, Sadık, (1998), *Zâtî'nin Şem ü Peroâne'si*, Dr Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARSLAN, Mehmet, (2004), *Antepli Aynî Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- ARSLAN, Ömer, (2013), *Ubeydî Dîvânı*, YL tezi, İstanbul: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ATİK, Arzu, (2003), *Celîlî Divanı (3b-46a)*, YL tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. AVŞAR, Ziya, (2017), *Revânî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- AY, Suzan, (1999), *Ahmed Sâdik Zîver Paşa Divanı*, YL tezi, Elazığ: FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AYAN, Hüseyin, (2014), *Nesîmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, Ankara: TDK Yayınları.
- AYDEMİR, Yaşar, (2018), *Ramazan Behiştî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- BATUR, Atilla, *Sürûrî Hayatı, Sanatı, Eserleri, Divanının Tenkitli Metni*, Dr tezi, Malatya: İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- BAYAK, Cemal, (2017), *Şehâbî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- BEYDİLİ, Celal, (2005), *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*, (çev. E. Ercan), Ankara: Yurt Kitap Yayını.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Dîvânı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- ÇAKIR, Mümine (2008), *Kavsî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin*, Dr Tezi, Ankara: GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, (1977), *Yahyâ Beğ Dîvanı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet ve TANYERİ, M. Ali, (1981), *Hayretî Dîvanı*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet ve TANYERİ, M. Ali, (1987), *Zâtî Divanı III*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇETİN, İsmail, (1993), *Derzi-zâde Ulvî Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanının Tenkidli Metni*, YL tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DEMİRCİOĞLU GENÇTÜRK, Tülay (2002), *Cemilî Dîvânı (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Dr Tezi, İstanbul: MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- DEMİREL, H. Gamze, (2005), *18. Yüzyıl Şairlerinden Belîğ Mehmed Emîn Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tahlil)*, Dr Tezi, Elazığ: FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- EFLATUN, Muvaffak, (2003), *Feyzî-i Keferî Dîvânı: Tahlil-Metin*, Dr Tezi, Ankara: GÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ELİADE, Mircea, (2018), *Mitlerin Özellikleri*, (çev. Sema Rifat), İstanbul: Alfa Yayınları.
- ELPE, Ebru, (2018), "Türk İnanç ve Sanatında Gök Cisimleri", *Kesit Akademi Dergisi (The Journal of Kesit Academy)*, 17, 109-130.
- ERSOYLU, Halil, (1989), *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: TDK Yayınları.
- ERÜNSAL, İsmail, (1983), *The Life And Works Of Taci-zade Cafer Çelebi, With A Critical Edition Of His Divan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ESİN, Emel, (2002), *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- EŞMELİ, İsmet, (2014), "Dinler Tarihi Açısından Gök Cisimleri ve Tabiatla İlgili İnanış ve Uygulamalar (Muğla-Yatağan Örneği)", *Dinî Araştırmalar*, 17/45, 195-208.
- FAZLIOĞLU, İhsan, (2000), "İlm-i Menâzır", *DİA*, 22, 131-132.

- GÖKBEL, Ahmet, (1998), *Anadolu Varsaklarında İnanç ve Âdetler*, Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.
- GÜRGENDELENLİ, Müberra, (2017), *Mostarlı Hasan Ziyâ'î Divânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- GÜRGENDELENLİ, Müberra, (2017), *Şeyh-i San'ân Mesnevisi*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (2000), *Dünya İnançları Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- HARMANCI, M. Esat, (2007), *Süheylî Dîvân*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HOPPÁL, Mihály, (2021), *Avrasya'da Şamanlar*, (çev. Bülent Bayram, H. Şevket Çağatay Çapraz), İstanbul: YKY.
- İNAN, Abdülkadir, (2000), *Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: TTK Yayınları.
- İPEKTEN, Haluk, (2020), *Karamanlı Nizâmî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- İSEN, Mustafa ve AKSOYAK, İsmail Hakkı, (2018), *Semendire Alay Beyi Vuslatî Ali Bey Gazâ-nâme-i Çehrin*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- KALAFAT, Şermin, (2018), "Kültürel Bellek Metaforu Olarak Derleme Sözlüğü'ndeki Gökkuşuğu Adları", *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9/16, 1143-1166.
- KAPLAN, Yunus, (2019), *Fevzî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- KARAHAN, Abdülkadir, (1966), *Kanuni Sultan Süleyman Çağı Şairlerinden Figanî ve Divançesi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- KARAKÖSE, Saadet, (2017), *Nevî-zâde Atâyî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- KARAVELİOĞLU, Murat A., (2014), *Şem'î Dîvânı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- KAYA, Bayram Ali, (2003), *The Dîvân of Azmî-zâde Hâletî (Introduction and Critical Edition of His Dîvân, The Department of Near Eastern Languages & Civilizations Harvard University*.
- KILIÇ, Atabey, (2004), *Mirzâ-zâde Ahmed Neylî ve Divanı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KILIÇ, Filiz, (2017), *Âsık Çelebi Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- KÜÇÜK, Sabahattin, (1994), *Bâkî Dîvânı*, Ankara: TDK Yayınları.
- KÜLEKÇİ, Numan, (1985), *Gani-zâde Nâdirî Hayâtı, Edebî Kişiliği, Eserler: Dîvânı ve Şeh-nâmesi'nin Tenkidli Metni*, Dr Tezi, Erzurum: AÜ Edebiyat Fakültesi.
- LI, Yong-Söng, (2014), "Türk Dillerinde Gökkuşuğu İçin Adlandırmalar", *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (30 Eylül -04 Ekim 2013), Bildiri Kitabı II*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 653-670.
- MENGİ, Mine, (1995), *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKM Yayınları.
- MERMER, Ahmet, (1991), *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara: AKM Yayınları.
- MUALLİM NÂCÎ, (2009), *Lügat-i Nâcî*, (haz. Ahmet Kartal), Ankara: TDK Yayınları.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ, (2013), *El-Okyânûsü'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsî'l-Muhît*, (haz. M. Koç, E. Tanrıverdi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- NAS KAZAN, Şevkiye, (2018), *Celîlî Divânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- NAS, KAZAN, Şevkiye, (2019), *Celîlî Hüsrev ü Şîrîn*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- OCAK, Ahmet Yaşar, (1983), *Bektaşî Menkıbelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- OKÇU, Naci, (?), *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- ÖGEL, Bahaeddin, (1995), *Türk Mitolojisi II*, Ankara: TTK Yayınları.
- ÖZAKIN, Duygu, (2021), "Halk İnanışlarında Cinsiyet Değiştirme Motifi Bağlamında Ömer Seyfettin'in 'Eleğimsağma' Hikâyesi", *Uluslararası Karşılaştırmalı Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi (KARE)*, 11, 94-116.
- ÖZER, Sait, (2006), *Nâtîkî Dîvânı*, YL tezi, Sivas: CÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- RÂŞİD, Rüşdî, (2000), “İlm-i Menâzır”, *DİA*, 22, 129-131.
- SAFA, İsmail, (1307) “Kavs-i Kuzah”, *Resimli Gazete*, yıl 1, 30/3, 369-370.
- SARAÇ, M.A. Yekta, (2002), *Emrî, Divan*, İstanbul: Eren Yayınları.
- SARAÇ, M.A. Yekta, (2021), *Kemâl Paşazâde Dîvân ve Diğer Şiirler*, Ankara: TDK Yayınları.
- SAYILI, Aydın, (2014), “İbn Sînâ’da Işık, Görme ve Gökkuşığı”, *İbn Sînâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*, Ankara: TTK Yayınları, 255-302.
- SEYHAN, Nezihe, (2000), *Medhî Divanı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞAHAN, Ramazan, (2019), “İzmitli Karaveys el-Kocevî’nin Kavsü Kuzah Adlı Risâlesinin Tahkik, Tercüme ve Tahlili”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5/2, 334-358.
- ŞENESEN, İsmail, (2017), “Adana Halk Kültüründe Gökyüzü İlgili Halk İnanışları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme”, *Asia Minor Studies*, 5/9, 64-92.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ, (2021), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, 5, İstanbul: OSEDAM-DBY Yayınları.
- ŞENTÜRK, A. Atilla ve BOŞDURMAZ, Nurcan, (2012), *Molla Aşkî Dîvân*, İstanbul: YKY.
- TARLAN, Ali Nihat, (1945), *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat, (1963), *Necatî Beg Divanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat, (1966), *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat, (1967), *Zatî Divanı I*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat, (1970), *Zatî Divanı II*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TAŞ, Hakan, (2008), *Vusûlî Dîvân*, Konya: Gençlik Kitabevi Yayınları.
- TAŞ, İsmail, (2002), *İslâm Öncesi Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*, Konya: Kömen Yayınları.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, (1990a), “Kemalüddin El Farisi’nin Gökkuşığı Açıklaması”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 33/1-2, 477-492.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, (1996b), “Gökkuşığı”, *DİA*, 14, 122-123.
- TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, (2005c), “Mirim Çelebi’nin Gökkuşığı ve Halenin Oluşumu Adlı Optik Kitabının Türk Bilim Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002)*, *Bildiri Kitabı, II*, Ankara: TTK Yayınları, 1203-1210.
- TURAN, Fatma Ahsen, (2011), “Orta Asya’dan Anadolu’ya Mitik Yolculukta Tabiat Olayları”, *Millî Folklor*, 90, 49-59.
- Türkçe Sözlük*, (2005), Ankara: TDK Yayınları.
- YAZAR, Sadık, (2006), *Seyyid Şerîfî Mehmed Efendi Hayatı, Divanı ve Hilyesi*, YL tezi, İstanbul: FÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YENİKALE, Ahmet, (2017), *Ahmed Nâmî Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- Yeni Tarama Sözlüğü*, (1983), (düzenleyen: Cem Dilçin), Ankara: TDK Yayınları.
- YILDIRIM, Nimet, (2008), *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- YILDIZ, Ayşe, (2021), “Mitolojik Çağrışımları Işığında Klasik Türk Şiirindeki ‘Kavs-i Kuzah’a (Gökkuşığı) Dair”, *Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları)*, 56, 433-448.
- YILMAZ, Kadriye, (2017), *İbrahim Tırsî ve Dîvânı*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).
- ZÜLFE, Ömer, (2009), *Yakînî Dîvân*, Ankara: KTB Yayınları (ekitap.ktb.gov.tr).